

СТАРИНАР

КРИТИЧКИ ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS CRITIQUES

Csanád Bálint, THE AVARS, BYZANTIUM AND ITALY.

A STUDY IN CHOROLOGY AND CULTURAL HISTORY, *Varia Archaeologica Hungarica* 31,

Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, *Archaeolingua*, Budapest 2019, 372 pp, 82 figs

У новије време објављене су три важне монографије о Аварима на енглеском језику. Поред значајно осавремењеног превода чувене књиге Валтера Пола из 1988. године (Pohl 2018) и рада Георгиоса Кардараса о односима Византије и Авара од 6. до 9. века (Kardaras 2019), који су пре свега историјске синтезе, пажњу привлачи и иновативно осмишљено остварење Чанада Балинта чији приказ следи. О значају неке књиге говоре и прикази које је она завредила у домаћој и иностраној научној литератури. Колико ми је познато, до сада је најновију Балинтову монографију представио мађарски стручњак Левенте Саму (Samu 2019), док о месту аутора у европској археологији сведоче и бројни прикази његових претходних књига, међу којима и два опширна на страницама *Старинара* (Димитријевић 1993; Бугарски 2013).

Најновија књига Чанада Балинта одштампана је у А4 формату, у квалитетној црно-белој техници. Излагање тече у 11 поглавља, иза којих следи пословично опширан списак коришћене литературе (pp. 289–372). Међу добро репродукованим илустрацијама, које су распоређене у 82 прилога, налазе се и бројне карте дистрибуције одређених врста налаза, на којима аутор заснива тумачења феномена којима се посветио. У уводу књиге (1) дају се основни подаци о аварској историји и култури, при чему се истиче да аварску одредницу треба схватити као *terminus technicus*, а не у дословном етничком смислу. Познато је да су у Карпатској котлини од 568. године до почетка 9. века уз Аваре (у ужем смислу) живели и припадници других изворно номадских група, али и остаци локалног касноантичког и германског становништва, док се у материјалној култури распознају и

налази из меровиншког и византијског, тј. балканског и медитеранског круга (e.g. Vida 2016a). Из таквог калейдоскопа, у који је током претходних деценија прерасла поједностављена преоцба о Аварима – номадима источног порекла (cf. Bálint 2007), писац овом приликом жели да осветли њихове везе са Византијом и Италијом. У ту сврху користи нов методолошки приступ – хоролошку и хронолошку процену налаза, и сам свестан тога да је у књизи поставио више питања него што је понудио одговора, нарочито оних дефинитивних. Сличан исход могао би да поколеба мање искусног археолога, али не и Балинта који је током своје каријере сведочио (и учествовао у) кључним интерпретативним помацима. Стога нема сумње да ће један од главних циљева књиге – „да позове читаоца да размишља, и размисли поново” (p. 12) – бити испуњен у потпуности.

У другом поглављу аутор образлаже истраживачка питања и приступе, наглашавајући да проучавање веза између Италије и Авара има скромну традицију, делимично и због дуготрајне блоковске поделе, као и традиционалне окренутости мађарских истраживача према Истоку. Поједини речити налази били су, иако познати, запостављени у археолошким тумачењима. Од шездесетих година прошлог века, међутим, археологија Авара прераста оквира мађарске науке, а модерније приступе и почетна разматрања ових веза Балинт приписује Атили Кишу (Kiss 1996), присећајући се и сопствених размишљања о тој теми. Ипак, везе Авара са Византијом, па и Италијом, осветлиће се пре свега у делима угледног аустријског археолога Фалка Даима. Док их тај аутор уочава превасходно у материјалу 8. века (e.g. Daim 2000a;

2001; 2010), Балинт се обавезао да проучи старије налазе, на које би се потом надовезао Даимов корпус, „што ће будућа истраживања елемената византијског типа током целокупног аварског периода ставити у потпуно нову перспективу” (р. 18). У том смислу спомиње се и чланак Тивадара Виде о локалним или придонелим Ромејима у Панонији 6–7. века (Vida 2009), при чему треба нагласити да се у потоњим радовима и својој последњој дисертацији Вида такође бави везама у материјалној култури између Италије и Карпатске котлине током раноаварског периода (Vida 2018a; в. и краћу синтезу Vlay, Samu 2016). „Византијским” налазима у Каганату посветила се, у својој познатој монографији, и Ева Гарам (Garam 2001). Сам Балинт се бавио везама византијске и (касно)аварске културе, пре свега у оквиру свог вишедеценијског изучавања блага из Нађсентмиклоша (Bálint 2010; cf. Бугарски 2013). По аутору, корпус налаза сведочи о дубљим везама између Авара и Италије, што је било у вези и с дуготрајним аварско-лангобардским савезништвом, и не може се тумачити у кључу појединачних историјских догађаја или „магловитих *утицаја*, као што се то у сличним случајевима често чини у централно- и источноевропској науци.” Нарочит значај придаје се налазима солида из италијанских ковница у Карпатској котлини.

У наредном поглављу, посвећеном регионалним обрацима дистрибуције, најпре се објашњавају принципи хорологије и циљ коришћења тог метода у студији. Археолошко картирање артефаката и културних феномена у вези је још са давнашњим поимањем „културних провинција” (*Kulturkreislehre*). Међутим, исказна вредност тог уобичајеног археолошког помагала има и своја ограничења, пре свега у погледу (субјективног) избора типолошких параметара који се узимају у обзир приликом картирања налаза, а потом и тумачења добијених група налазишта. Балинт даје одличне примере тих покушаја – успешно одређивање радионичких центара за израду касноаварских појасних гарнитура, при чему су Петер Штадлер и Габор Фанцалски у одвојеним студијама дошли до сличних резултата (рр. 21–22, Fig. 4), али и каснији Штадлеров покушај, свакако (и најблаже речено) преурањен, да на основу дистрибуције одређених налаза рашчита просторни распоред различитих етничких група у Каганату (Stadler 2008). С друге стране, Чанад Балинт покушава да путем проучавања распореда одређених типова налаза, техничких процедура и обичаја сахрањивања поспешити ближе сагледавање медитеранских веза авародопског материјала. Већ у образлагању циљева употребе хоролошког метода он наводи и главна ограничења: прво је разумљиво сваком археологу и односи се на степен истражености и, додао бих, публиковања грађе. О начину бележења података на дистрибутивне карте у књизи могла би да се поведе дискусија. Наиме, налазишта се приказују униформно, без обзира на број документованих налаза одређених карактеристика, „јер њихова учесталост може бити одраз разноликости или јединствености заједнице, док хоролошки приступ покушава да пореди [зоне] у којима има или пак нема [тих налаза или гробова], тј., другим речима, културне одлике [тих зона]” (р. 23, 26). Уз начелну упитаност да ли појединачан налаз неког предмета може да се узме за одлику целе регије (пример из Трансилваније, р. 67), могло би се додати да управо особине одређене локалне заједнице – процењене на основу еклектичности или униформности материјалне

културе – најбоље сведоче о њеним културним одликама. У изузетним случајевима, као што су, на пример, гробље из доба ране аварске превласти са зиданим гробовима и махом византијским налазима у Вајској (Bugarski 2012, 246–252) или познија јеврејска некропола у Челареву (Bunardžić 1980), по свој прилици можемо да рачунамо са инсуларним популацијама особених културних одлика. Такве заједнице, барем за сада, јасно одуарају од свог ближег или даљег окружења, што додатно усложњава извођење преко потребних макрорегионалних анализа.

Независно од ове опаске, збирна процена распрострањености многих појединачних компоненти свакако доприноси сагледавању одлика одређених регија, премда треба имати у виду да и сам степен истражености локалитета може да да искривљену слику о заступљености појединих врста предмета или погребних обичаја. Та ограда се не односи само на појединачне локалитете, већ и на групе налазишта формиране по било ком критеријуму, па и регионалном. Насупрот оваквом могућем приговору, Балинт наводи да се карте дистрибуције, које одражавају стање истражености у време њиховог публиковања, не могу сматрати коначним, те да је „у неколико случајева” упоредио старе карте са тренутном ситуацијом и „увидео да нова налазишта не мењају у значајној мери раније успостављену ширу слику” (р. 26–27). За потребе једног истраживања недавно сам и сâм исто закључио у вези с распоредом касноаварских појасева са „царским” портретима (cf. Dimitrijević 1966, Т. XI; Daim *et al.* 2010, Abb. 14, 15). Међутим, у археологији постоје и другачији примери – када нови налази са одређеног простора значајно промене основно тумачење одређене групе артефаката. Такав је, рецимо, случај са шлемовима типа Baldenheim: пре него што је дошло до бројних и веома речитих налаза на рановизантијском Балкану сматрало се да су они германског порекла (cf. Vogt 2006; Bavant 2008). Други је проблем када се користе непотпуне карте, о чему ће бити речи.

За разлику од хронолошког, хоролошког приступ је нов у археологији (Perner 2005), а бави се методолошким оквирима студија дистрибуције и увидима који се стичу из ње. Примена у археологији подразумева и испитивање могућих узрока одређених образаца дистрибуције и њихових односа са другим мрежама распрострањености. У археологији Авара недавно је хоролошкој студији приступио Гергељ Чики, у монографији о њиховом офанзивном оружју (Csiky 2015). У Балинтовој књизи, карте распрострањености представљају се према њиховом „претпостављеном” значају – неке осликавају регионалне карактеристике, а друге типолошке или хронолошке особности или пак одређене хипотезе. Скоро све оне могу да се посматрају из више углова, не само као одраз особности региона него и радионичке активности (ако већ и она сама не потпада под прву категорију). Потцртаних недоречености и ограничења свакако је свестан и сам аутор, који наводи да примена хоролошког метода није директно повезана са степеном истражености. Картирајући своје категорије, он је на уму имао општу дистрибуцију авародопског материјала према актуелном каталогу (ADAM 2002), на основу којег је процењивао просечну густину налазишта у одређеним регијама, па се картирани артефакти или феномени одређују као *честии* или *реџки* у односу на област у којој се посматрају. Закључци су поузданији ако се поједине категорије покажу као често или ретко заступљене,

или чак незаступљене, у боље истраженим регијама. Треба ипак нагласити да ни сам тај каталог данас није релевантан као пре две деценије, будући да је, између осталог, недавна синтеза сазнања о југу Каганата изнедрила значајне допуне. Уз то, требало би скренути пажњу и на то да су поједине зоне биле слабије насељене због оновремених хидролошких прилика и да се у тим случајевима – средишњи део западног Баната и, по свој прилици, области на северу и истоку аварске државе – мала заступљеност авародопских налаза само делимично може сагледавати кроз степен истражености (Бугарски 2014, 717–719).

Наредно ограничење састоји се у томе да скоро све проучаване категорије, осим вршника, потичу са некропола, које су пак припадале заједницама различитог културног наслеђа. Одавно је примећено да представе о неком друштву које проистичу из сагледавања гробаља, у нашем случају аварског, могу да буду искривљене (Tomka 1986, 155). Поред обима необјављене грађе, аутор је нагласио да се његове анализе дистрибуције превасходно тичу категорија 6–7. века, што је у вези са разноврснијом природом раноаварског материјала и, последично, бројем објављених темељних анализа познијих група налаза. Напоследку, дистрибуције нису хомогене: њихове границе и број примера увек варирају (р. 23–28, п. 57). На 162 карте представљена је распрострањеност одређених типова налаза и, према потреби, њихових варијанти, као и неколико погребних обичаја и документованих златарских техника. Дистрибуција појединих категорија ван Карпатске котлине приказана је на 40 карата, такође на основу података из литературе. Већ у овом уводном поглављу наводи се да је распрострањеност појединих врста налаза, пре свега оружја и коњаничке опреме и одређених типова гробова, равномерна на читавом аварском простору, што се, међутим, односи и на полагање златарских алатки у гробове (Rácz 2014, Karte 1). Према Балинту, предности хоролошког приступа показују се управо у случајевима једнаке дистрибуције једних и различите дистрибуције других категорија. Неке групе различитих налаза, попут оних византијског и германског порекла, не показују једнаку распрострањеност, па самим тим не могу да добију општу интерпретацију: такви предмети очигледно су доспели у Каганат различитим каналима и ширили се на различите начине. Писац такође наводи да регионалне дистрибуције није посматрао у хронолошкој перспективи, „јер је приписивање појединачних типова [налаза] и погребних обичаја раном, средњем или позном периоду [аварске превласти] било ретко вршено” (р. 29). Наведена реченица није јасна, јер је управо археологија Авара, захваљујући огромном узорку гробова, изнедрила поуздана и врло уско серијацијска датовања налаза (Daim 1987; Zábajník 1991; Gaam 1995).

У кратком уводу у регионалну поделу простора аварске државе Балинт наглашава да јој је приступио са археолошког становишта, а не географског, и да се, чак и кад се користе поједине синтагме уобичајене у тој науци, оне просторно не поклапају. У Карпатској котлини се као главне три зоне подразумевају оне маркиране двома великим рекама и трансилванијским планинама, док мање (Балинтове) регије немају јасно дефинисане границе (укупно 14). Тако под међуречјем Дунава и Тисе аутор подразумева средишњи, песковити део те географске области, док се њен јужни

део (који би одговарао српском делу Бачке јужно од Телечке лесне заравни) води као „доња трећина међуречја Дунава и Тисе”. То, међутим, није означено на приложеној карти, на којој бачко Подунавље аутор назива „приобаљем доњег Дунава”. Због малобројности авародопских налаза (Бугарски 2014, 716–720), Срем није означен као географска регија која се обрађује у књизи (р. 45). Међу 14 издвојених регија нема ни Баната, већ је издвојено невелико међуречје Тисе, Мориша и Златице. Иако је наглашена слаба насељеност доброг дела те области, Банат свакако даје авародопске налазе који су добро познати аутору (e.g. Ivanišević, Bugarski 2008, 49–59, Fig. 9; Gáll, Romát 2016), што је један од разлога због којих Балинтова подела – која се не поклапа са приложеном картом – није до краја јасна (рр. 29–30, Fig. 7). Уз то, неки простори који нису дефинисани у кратком уводу и унети у карту обрађени су у даљем тексту, док аутор дозвољава да би могла да се издвоји још нека мања регија. Донекле збуњује то што се у рукопису на енглеском језику користе мађарски топоними за места која већ дужи од 100 година носе друга имена, одомаћена у археолошкој литератури (cf. Curta 2001a, 96); истина, садашњи назив и државна припадност стоје у заградама приликом прво помињања.

На наредним страницама укратко се описује авародопско наслеђе осам области Мађарске равнице, како је аутор назива, од којих је последња сада именована као „регија доњег Дунава између Вуковара и Београда”. Овај део књиге није лако пратити јер Балинт наводи одређене типове налаза – заступљене или незаступљене у појединим регијама – без илустрације, а ретко и без цитата. Проблем је у томе што енглески називи предмета аварске материјалне културе нису стандардизовани у довољној мери, а нису ни сви налази препознатљиви попут привезака-крстића, тако да понекад постане јасно на коју врсту предмета аутор мисли тек уз консултовање апендикса при крају књиге. Примера ради, у тексту се расправља о наруквицама проширених крајева (... with flaring terminals), док би узоран превод на енглески језик гласио *bracelets with trumpet-shaped terminals* (cf. Kiss 1977, 94, Pl. LXXXI). Потешкоће би се избегле да је коришћена стандардна синтагма, или да је у основном тексту (р. 84) дат позив на Fig. 77/27. Без обзира на то, археолошке особености крајњег североистока Карпатске котлине одуарају од типичне аварске слике (нпр. присуство појединих ретких типова гробне керамике 7. века и потпуно изостајање тзв. жуте касноаварске грнчарије), што Балинт тумачи другачијим условима живота у шумовитом пределу а не етничким разлозима, тј. недоказаним присуством Кутригура. Хатванску регију, такође на северу Мађарске, карактерише одсуство накита и појасева византијског порекла и иначе ређе заступљених делова костима као што су ланци и кључеви (Gaam 2002), али и коњских и коњаничких гробова. Суседна област Тисафиреда такође показује особености у погледу заступљености/незаступљености појединих категорија налаза, при чему се међу налазима који карактеришу „искључиво” ту регију, а нису *типично аварски*, наводе и оловни крстићи: такав налаз, међутим, потиче и са некрополе Чик у атару Бачког Петровога Села (Бугарски 2009, 98–99; Bugarski 2009, 221–224, Fig. 3/5). Особености те регије повезују се са гепидским наслеђем и с популацијом која се одржала и у касноаварско доба (рр. 31–36, Figs 8–9).

Аварско наслеђе међуречја Дунава и Тисе – у природним границама – опширно је обрађено у књизи објављеној након што је Балинт завршио рад на свом рукопису (Balogh 2016). Своја разматрања, наравно у знатно сажетијем облику, наш писац опочиње спомињући „општи” утисак да јужни део те области обично остаје по страни у дискусијама услед неадекватног третмана у југословенској и, касније, српској науци (р. 36, п. 104). Иако се не може тврдити да је такав утисак сасвим без основа, ваља нагласити да је у корпусу авародопске грађе са нашег простора обрађен материјал који потиче са преко 220 налазишта, и то највећим делом из литературе (Бугарски 2014), што чини готово десетину укупног броја авародопских локалитета у Карпатској котлини (cf. Balogh 2016, 401). Поново се дискутује о налазима и погребним обичајима који недостају, као и онима који су карактеристични за дату област. У раноаварско доба углавном изостају предмети страног порекла и различити облици коњских и коњаничких сахрана, а у касноаварском периоду и иначе ређи налази прапораца и појасних окова с људским фигурама (cf. Rácz 2012), али и фалере коњске орме. Насупрот томе, област карактерише натпросечна заступљеност наушница типа Szentes, одређених варијанти појасних окова и мачева, и, што је нарочито занимљиво, увезених и локално произвођених керамичких посуда „касноантичког/византијског” типа. Насупрот општој слици која одаје доста „сиромашан” утисак, управо из те области потичу најзначајније елитне раноаварске сахране, а индикативна је и већа заступљеност гајки за перчин, традиционалну фризуру степских популација (cf. András 1996–1997; Бугарски 2016), као и појединих керамичких облика степског типа. Уз то, део популације приписан је монолитном антрополошком типу, што све доприноси утиску о присуству „групе која припада култури степе, која не прихвата уобичајен аварски накит нити показује интересовање за накит западног типа, док је у исто време очигледно наклоњена извесним елементима византијске материјалне културе” (рр. 36–40, Figs 10–11).

Међуречје Тисе, Мориша и Кереша представља најбоље истражену регију Каганата и дели доста сличности са суседном облашћу између Тисе, Мориша и Златице. Недостају налази одређених наушница (тип Deszk), појасева и оружја византијског порекла, коштаних окова и копчи, док се, с друге стране, бележи већа концентрација перфорираних кашика (cf. Tobias 2001; код нас Бугарски 2009, 108–109) и посуда са изливником, као и посебних видова покопа коња. Такве особине приписиване су присуству „независне етничке групе”, тј. „правим” Аварима, Вархунима, Бајановом племену или Кутригурима, „иако је ваљано заснована етничка идентификација практично немогућа” (рр. 40–41). Исто је примећено и у оцени кутригурске интерпретације једне јужније банатске некрополе (Ранисављев 2007; Бугарски 2007). У својој скорашњој монографији, објављеној пошто је Балинт заокружио свој рукопис, Ервин Гал се посветио управо тој регији *на периферији аварске централне области*, уз закључак да тамошњи гробови ни у 7. веку, а посебно не у касноаварско доба, немају особине оних из централних делова Каганата у којима је обитавала елита (Gáll 2017, 155–159). Међу особеностима међуречја Тисе, Мориша и Златице, Балинт наводи и значајну заступљеност сиве керамике типова IB1 и IB2 по класификацији Тивадара Виде (рр. 42–43, Fig. 14/1); нису картирани примерци из Хоргоша, Врбаса и

Богојева које је Вида обрадио у својој монографији (Vida 1999). Средње Потисје не одудара од околних области. Поједини елементи који се нешто чешће јављају можда представљају „оптичку варку” изазвану степеном истражености, премда, с друге стране, ту регију издваја положај уз кључно важан водоток (рр. 43–44).

Кад је реч о простору Подунавља између Вуковара и Београда, опет се наводи да је „било мало истраживања у јужном пограничном региону Каганата (који у великој мери представља празнину и кад је реч о другим периодима), одакле је чак познато мање налазишта него из Трансилваније” (р. 44). Као што је већ наглашено, прави број авародопских налаза и налазишта у том појасу није занемарљив и било их је могуће картирати – проблем је пре свега у обиму и начину публиковања грађе (Бугарски 2014). Што се пак тиче појединих других периода у чијим се прегледима исти простор сматра „белом мрљом” (cf. Kiss 2014, п. 19), такође је скренута пажња да би се при вршењу анализа требало у већој мери позивати на објављену грађу, и поред очигледних мањкавости у истраживањима и публиковању (Бугарски, Ivanišević 2016, 151, 162). Без обзира на претходну оцену, Балинт сматра да се изостајање појединих типова, који су забележени у северном делу међуречја Дунава и Тисе, не може образложити ниским степеном истражености, јер су неке друге врсте налаза регистроване у обе области. Међу њима су наушнице са кугластим привеском, различито прстење, појасни окови са вишеструком врежом, раноаварска копља и коштане оплате тоболаца, разни окови орме, коштани окови торбица типа За по класификацији Бендегуза Тобијаса, тзв. жута керамика и поједини погребни обичаји, међу којима је и полагање српова у гробове. Као и у приказу претходне Балинтове књиге (Бугарски 2013), и у овом ћу усмерити пажњу на споменуте и неспоменуте налазе са нашег простора. Поред већ датих примера, није јасно зашто се истиче појава окова торбица типа За, чијих је неколико најјужнијих примерака забележено само у Хоргошу, у Мадарашу који се налази нешто југозападније, у Мађарској, и у Бачкој Тополи (Tobias 2011, kat. 178–179, 183, 156–166).

Као карактеристичне налазе Балинт наводи жуте посуде из Челарева, с правом претпостављајући постојање радионице. Златна наушница са привеском од аметиста из Новог Сада по аутору „поуздано одражава иностране контакте, иако њена локална производња тешко може да се оповргне”. Перле од аметиста пре свега упућују на везе са Медитераном (cf. Drauschke 2010, 58), а сличан пар потиче из једног средњоаварског гроба из Мађарске, који је датован солидом цара Констанса II и Константина IV (Müller 1989, 147, Abb. 5/3–4; 13). Такви налази би можда могли да се посматрају у светлу обновљених контаката између Авара и Византије, узрокованих доласком Бугара 668/669. и арапском претњом из 674. године. На сличан начин, уз опрез је протумачен гробни налаз из Стејановаца у Срему (Бугарски 2012, п. 34). Балинт потом спомиње луксузну византијску наушницу из 7. века – како стоји на више места у литератури, из Челарева. Међутим, Десанка Милошевић је објаснила и исправила ту грешку: наушница није из Челарева већ је била откупљена од једног златара из Београда (Милошевић 1990, 148, кат. бр. 236).

Из Срема аутор најпре спомиње гроб из Манђелоса са налазима карактеристичног мача, алатке од рога која носи

„једну од најреалистичнијих представа *Авара*” и оковом типа Martynovka, при чему наглашава да „представа одагнава било какву несигурност у погледу културне атрибуције ансамбла, имајући у виду географски положај налазишта” (pp. 44–46, Fig. 24, 1, 3–5). У детаљном скорашњем осврту, гроб из Манђелоса је датан у средину 7. века, можда око 650. године и, уз сродан налаз из Носе, повезан са имиграцијом из Азије. Порекло представа је несумњиво алтајско, док рашчитаване етничког идентитета власника алатки захтева знатно већи опрез. Претпостављено је да је реч о западнотурским придошлицама које су оснажиле Аварски каганат средином и у другој половини 7. века (Bugarski 2016, 90–94). Даље се истиче да чувени златни појас из Дивоша (?), непознатих услова налаза, представља изузетан византијски налаз 7. века чак и по највишим царским стандардима. Реченицом да би „Сличан налаз из међуречја Дунава и Тисе [...] сасвим сигурно од стране многих научника био интерпретиран као индикатор близине седишта кагана!”, Балинт се на неки начин ограђује од прилично оштре критике интерпретације Иване Поповић (1997) из пера Атиле Киша (Kiss 1998). Уз осврт на налаз позлаћеног касноаварског језичка, наводно из Сирмијума, што је Фалко Даим определио у тип Hohenberg–Bozen и за који није сасвим јасно да ли представља византијску израђевину или аварску имитацију (Daim 2000a, 158–159, Abb. 84; cf. Szenthe 2016, 358–360), Балинт износи оцену о „двојној културној оријентацији” Срема, позивајући се и на недавно објављен касноаварски гроб из Стублина крај Обреновца, на десној обали Саве (Bugarski *et al.* 2013).

Друга велика област, Трансданубија, подељена је у мање регија, али оне показују значајније међусобне разлике, које су последица разлика у културној потражњи и радионичким активностима. У северозападном делу раноаварског Каганата није било коњаничких сахрана и сахрана коња, али се, уз чешће прилагање бута, у гробовима бележи израженија појава наушница с ланчићима, прапораца с људским представама, кључева и була. У позноаварско доба истиче се велика разноликост квалитетних ливених окова појаса, па и оних украшених људским портретима, односно заступљеност жуте керамике и вршника. Нарочито се запажа пораст броја офанзивног оружја, што „можда индицира историјску или економску промену током 8. века, или пак промене у односу са окружењем” – ипак, тамошњи налази не могу да се повежу са историјски документованим досељавањем аварске врхушке почетком 9. века. У области Комарна појављују се предмети какви се ретко срећу на левој обали Дунава, укључујући, између осталог, језичке италијанског типа са животињским главама и српове (Slivenska 2004), што ипак није довољно да би се поткрепили утисци о значајним разликама у материјалној култури које су износили словачки археолози претходне генерације.

Невелика област око Нежидерског језера, захваљујући интензивним истраживањима аустријских колега, такође показује особености. Регија је била насељена још у раноаварско доба, о чему сведоче, на пример, ливене пирамидалне наушнице, појасни окови типа Martynovka и коштани окови торбица Тобијасовог типа 2b. У технолошком смислу издвајају се бронзани појасни окови са *Zahnschnitt* украсом, док су у Трансданубији они иначе били прављени од сребра. У то време је уз покојнике често био прилаган бут, док се у 8.

веку практикује прилагање главе. У касноаварском периоду чести су позлаћени појасни окови, копча са представама грифона и велики пунцирани језичци. Недостају игле за кошу, наушнице с пирамидалним привесцима и перлама, ланци, кључеви и оловни крстићи, потом појасни окови типова Tamnéra и Fenékpuszta, ламеле оклопа и, у позноаварско доба, жута керамика. Такође нису забележени оболи, парцијални покопи коња и других животиња, коњанички гробови и гробови коња. На основу набројаних налаза Балинт дефинише троструку културну афилијацију ове регије: степску (гајке за перчин и одређени типови посуда, међу њима и оне са четвороугаоним ободом: Vida 1992), источноевропску (тип Martynovka) и провинцијалну византијску (pp. 48–52, 62, Figs 17–19). Може се додати да су језички типа Martynovka произвођени и на византијском Балкану, о чему најбоље сведочи налаз матрице из Царичиног града (Ivanišević 2011, 771, Fig. 19/8). У области Нежидерског језера – као и Балатона – посведочена је и локална производња ливених пирамидалних наушница, највероватније од стране римских златара (cf. Vinski 1956). Западни контакти су најочигледнији у обиљу наоружања, које се свакако датује пре 805. године, када је Карло Велики законом забранио извоз оружја Авара и Словенима, док се велики број врхова стрелица у гробовима око Нежидерског језера тумачи, чини се олако (cf. Csiky 2015, 389–390), близином границе Каганата.

Североисточна Трансданубија не показује израженије особености. Између осталог, истиче се чешће присуство појединих облика накита византијског порекла и коњске орме, штитова и позних сечива, тзв. црних посуда (Видин тип IC1), као и тзв. жртвених јама (cf. Vida 2018b, 32). Будући да нису заступљени *просечни* аварски типови, већ се, рецимо, поједини византијски типови посуђа појављују само у овој области, уз неколико налаза из Барање, Балинт оправдано сумња у Леринчијеву оцену да је ту област насељавао пук азијског порекла (pp. 52–54, n. 165, Figs 20–21). Суседна област Балатонског језера чувена је у археологији Авара по Кестхељу, епонимном налазишту особене културне групе (*Inselkultur*) за коју се већ деценијама дискутује да ли припада остацима романизованог становништва Паноније, дошљацима са Балкана, Италије или из германских земаља на западу (Daim 2000b; cf. Blay 2018). Њену главну карактеристику представља истовремена појава ансамбала материјалне културе различитог порекла, при чему се разликује њихова заступљеност на појединим гробљима те невелике регије. Иако се издвајају они, најшире посматрано, византијског порекла, неке класе таквих предмета изостају, укључујући и одређене налазе хришћанске поруке и златарску технику уметања метала. С друге стране, аутор наглашава омиљеност псеудокопчи (најновији прегледи: Samu, Daim 2018; Heinrich-Tamáska, Voß 2018). Посебности кестхелске културе нису такве да би она могла да се издвоји из општег аварског миљеа, премда се истичу касноантички супстрат и снажна германска компонента. Хришћанска обележја, нарочито привесци-крстићи, не посматрају се нужно као одраз верске припадности покојника (cf. Bugarski 2009; Bollók 2017). Веома близу Кестхела смештено је сасвим другачије гробље, Покасепетк (Sós, Salamon 1995), с великим бројем кремираних покојника, и још низ сличних некропола. На њима готово да нема типичних аварских налаза, док се истиче присуство карактеристичних германских и византијских предмета. Сасвим

сигурно, реч је о још једној инсуларној култури. Иако је писац нагласио да се треба суздржати од поједностављене етничке интерпретације, у науци се често наглашава словенска компонента те популације (pp. 55–57, Fig. 22).

Југоисточна Трансданубија, тј. област Печуја и Барања, показује сличности са балатонском регијом, како у материјалу који је заступљен тако и у изостајању појединих типично аварских класа налаза, пре свега наушница. Појављују се, иако малобројни, неки налази византијског порекла који се иначе приписују кестхељској култури, али их нема у области Балатона. То се односи и на византијске мачеве, а занимљиво је да се као оболу користе римски новчићи, а не актуелна византијска ковања. Обе области одликују карактеристичне панонске копче – локално израђиване на основу византијских прототипова, могуће од стране преосталих римских златара – као и дискоидне фибуле и специфичне огрлице од лима које је Ева Гарам одредила као налазе ромејског порекла (Garam 2001, 45–46, Taf. 21–24). Осим налаза из Трансданубије, Балинт спомиње, без цитата, још само мени непознат привезак огрлице из Апатина. У области Печуја истичу се и чести налази фибула Вернеровог типа IF, а у касноаварско доба поједини појасни окови и жута керамика. У дискусији о могућим узроцима разлика између материјала из Печуја и Кестхеља, Балинт спомиње и различите контакте које су могле да одржавају две популације, иначе повезане – у то време запуштеним – римским путем. Сматра да су се потомци романизоване популације Сопијане снажније интегрисали у аварску културу, одржавајући контакте са „елитом византијске пограничне културе” (Чађавица), Италијом (раскошне сахране из Келкеда) и обичном средњо- и источноевропском популацијом.

Познати налаз из Чађавице, јужно од Драве и главне зоне аварског насељавања, завреде је осврт и у овој књизи (pp. 57–64, Figs 23, 24/4). Налаз чине врло квалитетни сребрни предмети византијске израде. Осим традиционалног приписивања једној или двома гробним целинама припадника антске (словенске) или кутригурске врхушке (cf. Vinski 1958, 17, 22–23), недавно је понуђена и византијска атрибуција налаза (Bugarski 2012, 250), док се Балинт, на основу посредних описа мача који је наводно потицао из исте целине, приближава аварском одређењу. Ваља напоменути да је налаз у литератури описиван и као остава, за шта постоје индиције и у документацији Археолошког музеја у Загребу (Demo 2014, 58–59, нар. 1–5). Томе би у прилог ишао и сам број налаза, те чињеница да би три главна језичка типа Мартуповка морала потицати из више од два гроба, нарочито ако је у једном од њих била сахрањена особа женског пола (Jarak 2016, 13). Коначно, слично компоноване оставе познате су са севера Каганата, из данашње Словачке. С друге стране, професионални археолог и тадашњи директор тог музеја Виктор Хофилер – „jedan od očevidaca nalaza” – тврдио је да је реч о гробним налазима (Vinski 1958, нар. 124).

Трансилванија је слабо истражена област аварске државе. Ипак, нарочито у новије време, објављено је неколико синтеза које се превасходно баве односима Гепида и Авара у доба ране превласти потоњих (Horedt 1975; Dobos 2013; Gáll 2014). Балинт није склон изношењу „збрзаних етно-историјских закључака о *официјалним Гејцима*” (Словени се не спомињу: *contra* Stanciu 2013) у области коју карактеришу бројнији налази солида – укључујући и веома ретке из 8.

века – као и поједине класе налаза и примери златарских техника које се, осим у Трансилванији, срећу и у Трансданубији. Особеност Трансилваније представља појава позлаћених и посребрених гвоздених предмета, док су предмети аварског, германског и касноантичко/византијског порекла једнако заступљени. По Балинту, посебност регије наглашена је и присуством вршника у насељима, који су у аварско доба (и 9. веку) заступљени још у северозападном углу Каганата и источно од Тисе (Vida 2016b, 382–385, Karte 6), али и неких предмета који су тек појединачно забележени на важној некрополи Братеи 3 (Bârzu 2010). Ако стоји да мали број налаза оружја у гробовима у Трансилванији (cf. Cosma 2018) отежава дискусију о присуству аварске елите на простору који је неспорно припадао Каганату, онда се исказана вредност још малобројнијих византијских копчи мора узети с пуно опреза (pp. 64–69, Fig. 25).

На почетку опширног поглавља 3.4, о могућим узроцима разлика у обрасцима дистрибуције, наглашено је да оне не осликавају нужно различитости између регија, будући да дистрибуција сваке појединачне категорије има сопствене условљености. Уз опште историјске токове, оне могу имати и приватну позадину: многе личне историје, данас неухватљиве, „представљају главни разлог зашто се одређени артефакти и културни феномени не могу сматрати *par excellence* етно-специфичним”. Поред тога, примена хоролошког метода у нашем случају више наглашава „одсуства” него „присуства”, која могу имати везе са културном, политичком или трговинском изолованашћу одређене микрорегије. С друге стране, Балинт наводи да заступљеност одређених налаза у археолошком запису не мора да одражава културну особеност регије, већ само радионичку активност: не ткају ли и потражња и занатска израда одређених артефаката културни миље неке регије (pp. 69–70)? Грбови, као археолошки (непотпуни) трагови сахрана, не одражавају само избор појединаца, већ и заједнице, па је њихово обликовање и покопавање одређених прилога имало друштвену димензију. Тврди се да су гробни прилози „сами по себи” мање погодни за демонстрацију друштвеног положаја или етничких разлика него пола или узраста особе, што је у основи тачно, али не значи да се вршењем дубљих анализа гробног записа не може доћи до заснованих претпоставки о тим питањима. Погребни обичаји су подложни мањим или већим променама, што се односи и на доба аварске превласти, током којег се на многобројним гробљима бележи отклон у девијацији рака, гашење обичаја парцијалне сахране коња, увећање броја двоструких и вишеструких сахрана и ређе прилагање златарских и ковачких оруђа, док су прилози у храни заступљени углавном у другој половини 7. и првој половини 8. века. Те промене немају нужно етничку позадину, већ иза њих могу да стоје различити економски разлози и динамика културних контаката са окружењем. Истиче се и то што просторно блиске некрополе могу да демонстрирају сасвим другачије погребне праксе, рецимо у вези с полагањем хране: остаје нам питање да ли се и то може узети за једно од ограничења хоролошког приступа. Уз то, неретко су на истим гробљима заступљени различити облици рака, при чему Балинт с правом не нуди етничко разрешење појаве гробова с нишама источно од Тисе (pp. 70–76).

Пологање солида у аварске гробове мора се гледати у светлу историје данка који им је плаћала Византија: о томе

сведочи изостанак тог обичаја у бившим, степским аварским поседима, као и датовање златника које се у великој мери поклапа с трајањем данка – од 574. до 626. године (Sotoguyi 1997). Док се солиди групишу око ушћа Мориша и на југу Панонске низије, полагање њихових имитација представља локалну особеност западно од Дунава. Оболи римских новчића бележе се у области некадашње Сопијане, а у мањој мери и око Кестхеља – претпостављам због лаке доступности у кругу римских насеља. На приложеној карти, израђеној на основу старог рада Иштвана Боне (pp. 76–78, Fig. 27/4), картиран је само један обол са нашег простора. Златници ковани пре 626. године, највероватније одреда гробни налази, потичу са осам некропола из Бачке, Баната и Срема. С друге стране, из Бачке Паланке потичу три солида кована врло брзо после битке 626. године, док су они из Стапара и Сакула били исковани за цара Константина IV: ти налази би вероватно могли да се припишу средствима која су се сливала од евентуалних пљачки или откупа после пораза код Цариграда, као и дипломатским поклонима у време нарастајуће опасности од Бугара (Бугарски 2014, 346–347). Налази медитеранског порекла у аварским гробовима не одражавају нарочито богатство и статус сахрањених већ, можда, личне везе са Италијом. Посебну пажњу Балинт је посветио ретким налазима столица на расклапање (*sellae plicatiles*) из Келкеда и Замардија, које у аварском контексту, као врло егзотична својина, не представљају полно већ статусно обележје – иако не највишег ранга. Наводећи различите могућности, аутор је најближи томе да их опише као прослеђене поклоне аварске врхушке (pp. 79–80).

Израђевине појединих занатлија или радионица обично се препознају путем формалних, технолошких и декоративних варијанти већих група предмета. Међутим, појединачно картирање тих параметара често даје различите слике. Питање је и колико су те разлике биле приметне (нпр. предмети од злата и позлаћени) и значајне другима, ако не и самим власницима. Уз то, разобличавање појединих мотива – нпр. античких царских портрета на касноаварским појасним оковима – сведочи да је иконографија предложака Аварима била страна и не нарочито битна. Од веће важности за ова разматрања јесу технолошке разлике, које одражавају радионичке традиције и културне контакте: тако је техника отискивања матрицом била заступљенија у Карпатској котлини (мада не у најранијем периоду аварске превласти?), а ливења на истоку Европе. Типологија је од значаја у археологији, али такве поделе нису постојале у време када су се конкретни предмети користили. Ипак, дистрибуција технолошких варијанти може да укаже на постојање радионичког центра, али и на контакте које су житељи одређене регије одржавали са другима. Често нам нису познате хронолошке разлике између појединих варијанти. Могуће је да одређени подтипови нису били коришћени у исто време, али и то да динамика њихове употребе није била иста у свим регијама (pp. 80–84, Figs 29–30). Требало би, ипак, нагласити да је најчешће реч о ужим распонима који не ремете успостављање поуздане опште хронолошке скале, о чему је већ било речи. Од десетак понуђених примера, најинструктивније су разлике у распореду лимених наушница са великим кугластим привеском: примерци типа *Tószeg* нису заступљени у Трансданубији, за разлику од комада типа *Szentes*, који су заступљени и у регијама Кереша и Хортобађа (cf. Ormándy

1995). Наушнице пирамидалног привеска типова *Szentendre* и *Szegvár* заједно се јављају у оближњим регијама Сегедина и Сентеша, док у другим крајевима имају различиту дистрибуцију (cf. Balogh 2014).

Писац наводи и интересантне примере технолошких разлика. Ливене наушнице с пирамидалним привеском заступљене су у Трансданубији и око Нежидерског језера – али и Балатона, што не чуди с обзиром на њихово касноантичко порекло (Garam 2001, 28–29, Taf. 10; cf. Vinski 1956) – а лимене источнице, у Мађарској равници (Figs 19/1, 31/1). Слично томе, лимене наруквице са тубастим завршетком биле су прављене (присутне) у Трансданубији, а ливене на југу Каганата. Те наруквице су свакако ромејског порекла (Garam 2001, 67–74, Abb. 6), с тим што је Балинт одавно увидео да се примерци из аварског контекста разликују по томе што нису ливени. Тако се управо ова врста наруквица узима као пример процеса „аваризовања” византијске робе (Bálint 1993, 222–223). Могло би да се помисли да су ливени налази са југа Каганата били увезени из Византије, док су лимени примерци по узору на њих били прављени у Трансданубији, можда од стране преосталих римских златара. Ипак, на југу аварске државе било је и шупљих, лимених комада. Реч је о налазима из Зрењанина и Стејановаца које је Ева Гарам обрадила у цитираној књизи али их није картирала – можда их зато нема ни код Балинта (Fig. 31/3; Garam 2001, Abb. 6). Распоред псеудокопчи пак указује на различит феномен. Док су отиснути комади углавном такође из Трансданубије, варијанте с каменим умесима већином потичу из међуречја Дунава и Тисе. У овом случају могла би бити реч о разликама у социјалном статусу власника, јер област између двеју великих река није представљала само географско средиште Каганата. Активност мање радионице најбоље се показује кроз појаву ретког типа артефакта у јасно дефинисаној области: наводе се примери појасних окова са схематизованим приказима риба, налажене само између Тисе, Мориша и Кереша, и окова нанија мача у облику слова *R* који потичу из још мањег међуречја прве две реке и Златице. Уколико се пак установи континуитет примене одређене технологије, појава нових форми не може без резерве да се тумачи као обележје неке нове популације.

Преиспитују се и поједине златарске технике, па се закључује да гранулација није представљала нарочито захтеван процес, већ упућује на културни миље из којег је златар потекао – „степски”, „касноантички” или „византијски”. Према Балинту, гранулација није била ретка због софистицираности или високе цене већ због тога што је нису примењивали бројни златари – није ли управо то гранулиране предмете чинило престижнијим, пожељнијим и скупљим? Без обзира на сличне упитаности, неспорно је да се појава нове технике у неком културном миљеу може тумачити само мобилношћу занатлија (које су могле да је усвоје у срединама у којима се стандардно користила) или присуством мајстора са стране, па етничка интерпретација промене није обавезујућа ни у овом случају. Кад је реч о орнаментици, минуциозна анализа Габора Фанцалског указала је на ограничену дистрибуцију појединих карактеристично изведених украса касноаварских појасева са сценама животињске борбе (Fancsalszky 2007). Уколико се пак исти украс затиче у два удаљеним и културно различитим аварским регијама,

поставља се питање да ли су биле активне две радионице, да ли су људи из тих области одржавали контакте, или је пак занатлија у неком тренутку, археолошки неодређеном, прешао из једне регије у другу (pp. 84–87).

У даљем тексту Чанад Балинт поставља веома интересантна питања, актуелна и у студијама керамике (cf. Бикић 2020). Да ли је честа заступљеност неког типа на одређеном гробљу условљена специфичним укусом припадника заједнице, или је до ње дошло захваљујући делатности занатлије који је креирао локалну моду и, можда, каснију ширу популарност датог типа? На узајамни однос радионица и културне потражње могла је да утиче и унутрашња трговина у Каганату, при чему треба имати на уму различите видове „мобилности” артефаката – од личних контаката и трговине, тј. модних струјања, до миграција становништва. Примера ради, број печажених црних посуда на гробљу Келкед А премашује укупан број таквих посуда из источне Трансданубије, где оне представљају типичан регионални производ: можда је то била последица интензивних контаката локалне популације са грнчарском радионицом из оближње регије? Аутор спомиње и карактеристичне позне комаде орме који су били прављени у области Комарна (Csuthy 2012, 186), али можда и на нашем простору, у Челареву и околини, где је забележен исту број налаза. Ти предмети су могли бити увожени на југ Каганата или пак одатле извожени: у оба случаја били би предмет унутрашње трговине, уколико већ нису у исто време прављени на оба краја аварске државе. Против такве могућности сведочило би изостајање одговарајућих комада орме на широком простору између Словачке и југа Бачке (Бугарски 2014, 727–728).

Потом се нуде поуздани примери ширења појединих врста налаза, пре свега појасних. У тешко сагледивом мору униформне касноаварске продукције, Балинт наглашава да је, тек недавно, Гергел Сенте успео да из технолошког угла направи разлику између „идентичних” и „веома сличних” комада (Szenthe 2012). Појава предмета једнаке израде излаже се у веома добро осмишљеном прегледу, при чему је већина разматраних локалитета из Трансданубије: одговарајући појасни окови налажени су у оквиру једне некрополе, на локалној раздаљини (до 10 km), те микрорегионалној (50–100 km), макрорегионалној (100–200 km) и великој удаљености, од преко 200 km. У четири случаја „парџаци” су потврђени технолошким анализама, а у једном металографским. Врло је интересно да ти предмети потичу са налазишта макрорегионалне и велике удаљености (комади из истог калуца потврђени су на гробљима удаљеним 230 km), док се, супротно очекиваном, мање учесталости запајају на микрорегионалном нивоу, што не говори у прилог ранијој процени да је једна радионица појасева покривала круг од око 30 km. Пошто је експерименталним путем показао да је израда касноаварског појаса трајала четири или пет дана, Сенте је закључио да локалне заједнице, чак и оне сахрањиване на великим гробљима, нису могле да представљају довољно тржиште за локалну радионицу. Стога се заговара концепт путујућих златара, о чему је писао и Јозеф Забојник (Zábojník 2000): у овом случају појам „радионице” треба схватити као „специјалистичко знање и техничке вештине [...] мајстора, које су могле да се преносе кроз неколико генерација”. По Балинту, континуитет потражње и производње показује се једино у случају блага из Нађсентмиклоша,

док уз мобилност занатлија треба рачунати и на селидбе власника појединих предмета (pp. 89–92, 94–95, Figs 33–34).

Керамика пружа поузданије податке о стандардној радионичкој производњи. Због наглашене функционалности и ломљивости ове групе налаза, оправдана је претпоставка о локалној продукцији, о чему сведоче и откривене грнчарске пећи. Међутим, поједине врсте налаза имале су већу вредност, па су тако особене сиве посуде забележене на удаљености од 120 km од потврђеног радионичког центра у Дунајварошу. Дакле, проблеми транспорта били су превазилажени ако је постојала потражња, о чему најбоље сведоче налази „балканско-византијских и касноантичких типова посуда”, с тим што Балинт оставља могућност да је у међуречју Дунава и Тисе постојала радионица „са провинцијским византијским традицијама” (pp. 93–94, Fig. 35/3). Налази амфора у аварском свету обрађени су засебно, са утемељеним закључком да оне нису представљале посуђе свакодневне употребе нити предмет трговине, већ амбалажу за поклоне – пре свега за вино које је Дунавом допремано до Каганата и тамо дељено међу елитом (Csiky, Magyar-Hárshegyi 2015). Касноаварска жута керамика је страног порекла, док зоне дистрибуције појединих облика нису подударне (новији прегледи: Petrova 2006; Vida 2015; Vognár 2016). Пошто специјализација радионица за израду различитих форми жуте керамике не делује вероватно, чини се да њихова неједнака заступљеност у гробовима одражава фунерарне праксе мањих група Авара.

У расправи о транспортним рутама Балинт потцртава могућност да су Авари користили старе римске комуникације. Уз то, инспирисан успешном реконструкцијом раносредњовековне путне мреже коју је на основу нумизматичких налаза извео Мајкл Мекормик (McCormick 2001), аутор запажа и концентрацију солида у некадашњем Барбарикуму, у Бачкој, уз руб Телечке лесне заравни и западно ка Дунаву. Реч је о природној комуникацији на коју ће нађећи и средњовековни пут, док су погодности насељавања уз путни правац могле да користе и аварске заједнице (p. 95, 97, Fig. 35/1). Међутим, са тог шава потичу тек малобројни налази из оба периода аварске превласти (Бугарски 2014, карта 1–2), док се уочена концентрација солида не доводи у везу са средствима из данка – по аутору, нема очигледног разлога због којег би област на самом југу Каганата примила непропорционално велику количину злата, свакако тезаурираног у самом центру аварске моћи. Стога се налази солида на том простору тумаче пре свега као одраз локалне (микрорегионалне?) фунерарне праксе. С друге стране, можда због недовољно поузданих података, Балинт није размотрио изгубљене оставе из Бачког Моноштора и Купусине, суседних места уз сам ток Дунава – угрубо у линији осталих налаза. У литератури се наводи да је остава из Бачког Моноштора била састављена од већег броја златника цара Маврикија, док су бројни солиди из Купусине одређени у доба цара Зенона (476–491), односно Фоке (Somogyi 1997, 26, 62; Morrisson *et al.* 2006: cat. 348, 357). Оставе би могле да се повежу са историјом ромејског данка Аварима, који је јако нарастао управо за владе цара Фоке (Јовачевић 1965, 126). Појава старијих златника наговештава да је Царство у време највећих обавеза слало и новце из резерви, док би полагање остава можда требало тумачити у светлу немира који су у Каганату завладали после пропасти код Цариграда

626. године (Бугарски 2014, 59, 347). Док није извесно у којој су мери банатски путеви уз доњи ток Тисе (Gáll, Romát 2016, Map 1; cf. Ivanišević, Bugarski 2008, Fig. 9) служили за ширење разних типова артефаката, према Балинтовым разматрањима и картама дистрибуције наслућује се да су горњи ток Тисе и Дунав могли да имају такву улогу. Примера ради, два типолошки веома слична језичка нађена су на удаљености од скоро 900 km уз стару обалу Тисе, док су две посуде декорисане истим печатом нађене на удаљености од 174 km ваздушном линијом, односно 350 km низ Дунав. Једнако је условна и трговина између кореспондентних насеља преко залеђених река (pp. 98–99, Figs 36–37), при чему би у разматрање требало узети и распоред ада.

Поглавље о просторним и хронолошким показатељима културних различитости опет сабира уочене разлике у репертоару налаза у двома главним областима, Трансданубији и Мађарској равници, али и у мањим регијама унутар њих (3.4.3). Разлике се, дакле, не тумаче у етничком кључу. Чак и кад је реч о налазима оружја које се обично приписује Германима, Балинт се уздржава од такве интерпретације јер регије у којима се ти налази чешће појављују „не показују особине које одурађају од просечне *аварске* културе” (p. 101, n. 380). Додао бих да такви ансамбли налаза заиста не могу говорити о регионалним етничким разликама, али могу да сведоче, попут рецимо гроба 108 из Арадца, о присуству особа германског порекла на одређеној некрополи (Bugarski, Ivanišević 2016, 156–157, Fig. 11). Последично, уколико у некој заједници – па и регији – има особа страног порекла које се сахрањују на начин својствен сопственој традицији, а у некој другој их нема, то ипак говори и о одређеним културним разликама. Шире посматрано, разлике у гробним инвентарима могу се тумачити и кроз призму личних и породичних судбина, као и различитих прилика и неприлика које су задесиле поједине делове Каганата или целу аварску државу. Балинт разматра и дијахроне промене у регионалној заступљености одређених типова појасних украса, накита, коштаног предмета, посуђа и оружја (pp. 101, 106–107; Figs 38–41). Пре других коментара, нагласићу да карте које показују распоред бојних секира кроз три главна периода аварске превласти, а које се ослањају на рад мађарског специјалисте за ту врсту налаза (p. 106, Fig. 40: Szücsi 2012), не узимају у обзир десетак примерака са наше територије (Bugarski 2015). То је само један детаљ који показује колико је тешко саставити поуздане карте дистрибуције и који у овом конкретном случају доводи у питање постигнути закључак, а начелно ставља у питање домете примене хоролошког метода до појаве опште базе података о аварским налазима.

Поглавље о ношњи (3.4.4) отпочиње упућивањем на термин *Trachtprovinz*, којим би се, по Балинту, у аварској држави могла описати само област Кестхеља. Присутни касноантички, византијски, италијански, германски и аварски елементи женске ношње су „измешани до те мере да се тешко може говорити о хомогеним популацијама *кестхељске* културе, већ – у најбољем случају – тек о регионалним културним посебностима”. Анализа гробног налаза мора узети у обзир и процес акултурације и могуће личне разлоге полагања предмета, што свакако јача резерве према олаком етничком приписивању гробова. Јасно је и да костим покојника одражава његов друштвени статус и однос (породице и)

заједнице према њему, али треба имати у виду да, макар у одређеним случајевима, социјални статус појединаца и групе може бити наглашен управо демонстрирањем етничких разлика. Такав пример дају сахране германских најамника у српском Подунављу (Bugarski, Ivanišević 2018). Уз то, Балинт наводи праксе сахрањивања девојчица са и без накита у Медлингу у Аустрији и на једној некрополи кестхељске групе. Уопште, богати се сахрањују са скупим предметима, док обичном народу остају слични предмети изведени у скромнијим материјалима и техникама. Зна се, и из писаних извора и на основу археолошких налаза, да су неки припадници елите били склони усвајању стране моде: поред Турака под кинеским утицајем, Балинт наводи и пример Грка у хунској ношњи с којим је разговарао царски изасланик Приск (pp. 108–109); сличан је и пример цариградске омладине која је прихватила источњачку моду (код нас о овој теми в. Милинковић 2004; Бугарски 2009, 87). Веома је занимљив и пример мушкарца и жене, претпостављено је супружника, из гробова 107 и 108 са гробља Келкед А. Обе особе имају монголидне антрополошке црте, при чему је мушкарац сахрањен у аварској ратничкој ношњи, док је жена, вероватно услед модних диктата, носила типичан германски костим и византијски накит. И иначе се у женским гробовима на тлу Каганата срећу германске фибуле и појасни окви, али је накит углавном византијских типова, док „степски типови у потпуности изостају”.

Могу ли се уочене регионалне разлике приписивати посебним идентитетима? Кад је реч о групним идентитетима, Балинт не мисли тако: аварска материјална култура („униформна према споља а хомогенизујућа изнутра”), са изузетком кестхељске групе, препрелила је Каганат, и тек понеке некрополе показују значајније разлике у репертоару налаза (Керње, Секзард, Келкед, Замарди – из већ наведених разлога, могла се навести и Вајска). Не препознају се чак ни археолошки трагови тако јаким група у оквиру Каганата као што су Бугари, док се регионалне неуједначености још увек не могу сматрати одразом регионалних идентитета. Донекле упрошћено, оцењује се и да гробни прилози не одражавају личне идентитете. Ово је начелно тачно јер су покојнике сахрањивали други, који су путем сахране настојали да овековече одређену представу не само о преминулима већ и о себи. Ипак, свачији лични идентитет се састоји од много компоненти, од којих се неке ипак одражавају у гробном инвентару: полни идентитет, често и узрасни, каткад професионални, потом социјални статус, те шири групни идентитет – културни, ако не и етнички или верски. Управо се на основу Балинтовог тумачења споменутог гроба из Келкеда дају раширити неке црте личног идентитета: реч је о жени вишег ранга, азијског порекла, подложној европским модним струјањима. Кад је реч о етничком идентитету, писац спада у групу познатих археолога који се супротстављају директној етничкој интерпретацији артефаката и „осталих феномена”. Будући да је раније писао о томе, аутор нуди краћу расправу о утицајном моделу Атילה Киша о трансданубијским Гепидима, успут приметивши да се у мађарској науци задржала пракса етничке интерпретације налазишта, док се у другим земљама такве разлике углавном тумаче у кључу импорта или производа страних занатлија (pp. 110–112).

Балинтов осврт је превише кратак да би се објаснила доста строга оцена мађарске археологије. Свакако није реч

о тамошњем изуму, већ о конзервативном истрајавању на етничком одређивању археолошких налаза, што је плод деценијама доминантне културно-историјске парадигме. Ни овај приказ није место за детаљнију расправу о тој врло битној теми. Сасвим укратко, након промене теоријског курса, када се археолошкој грађи одрицала било каква исказна вредност по питању етничке интерпретације (Brather 2004; cf. Geary 2007), у новије време клатно као да се смирило. И даље се инсистира на културно-временском одређењу пре него на стриктној етничкој подели, али се не бежи од етничког маркирања ансамбала карактеристичних налаза са територија и из времена у које писани извори поуздано смештају поједине групе, при чему се те одреднице сада не схватају дословно већ као технички термини (e.g. Curta 2007; López Quiroga et al. 2017). О етничкој (само)свести и механизмима формирања етничких идентитета у раном средњем веку, а посебно код Авара, расправљало се и код нас (Бугарски 2009, 139–142). Стога би се и на Балинтову упитаност *етничкост или култура?* можда могло понудити компромисно решење. Групи културни идентитет вероватно је одражавао и неку врсту етничког идентитета, с тим што су таква осећања у односу на модерно време била знатно флуиднија и несталнија.

Четврто велико поглавље књиге, насловљено „*Византијске*” везе авародолској материјала, отпочиње освртом на методолошке проблеме истраживања. Наиме, будући да је византијска материјална култура распрострањена на огромној територији, па су налази из матичних области Царства предмет парцијалних изучавања различитих археолошких школа, још нису израђене поуздане научне синтезе (за преглед „археологије византијске државе” cf. Bollók 2015). Уз то, на великом простору бележе се различити облици, па се под крвним термином „византијске” материјалне културе подразумевају и античке, медитеранске и провинцијске одреднице, које притом не искључују једна другу. Кад је реч о заграничним регионима у којима се срећу такви налази, једину синтезу написала је Ева Гарам, управо за простор Каганата (Garam 2001). Њена монографија обухвата многе налазе „византијског порекла”, међутим још није сасвим јасно – изузев за новац, амфоре или предмете врхунске израде попут појаса из Дивоша (?) – да ли су они заиста византијске израде или је у неким случајевима реч о локалним копијама (pp. 113–114). У новије време доста се пише о тим дилемима (e.g. Bühler 2011; Heinrich-Tamáska 2016), а налази са нашег простора могу бити врло важни у таквим разматрањима. Поред споменутих матрица за израду језичака типа Martynovka из Царичиног града, на основу балканских налаза предложено је византијско порекло наушница типа Jánoshida (Bugarски 2012), док налаз копче са Врђеновачког градишта (Бугарски 2020) подупире утисак да је једна врста панонских копчи била израђивана по ромејском узору (Blau, Samu 2016, 308–309).

Потом Балинт пореди византијске утицаје у Каганату и Источној Европи. Општој подели византијске материјалне културе коју су формулисали Фалко Даим и Јерг Драшке – итало-византијска, афро-византијска, понтско-византијска и балканско-византијска – аутор додаје још три категорије: блискоисточно-византијске, „подвизантијско-аварске” и источноевропске византијске културне елементе. Нисам сигуран да ли се концентрације налаза византијског порекла

(најшире схваћено) изван Царства могу довести у исту равн као и макрорегионалне варијанте византијске материјалне културе, али је сасвим тачно то да се она према својој природи и интензитету појавности може категорисати у три просторна круга: централним провинцијама Царства, удаљеним провинцијама у којима се одржава независна култура (црноморска област или делови Иберијског полуострва) и регијама под византијским културним утицајем, које прихватају само одређене елементе материјалне културе и престижних предмета. Та размисљања могу се сагледати као формализовање концепта аварске културе као *пограничне византијске културе* који су формулисали Фалко Даим и наш писац, а који не мора да делује до краја убедљиво. Чињеница је да Каганат баштини више византијских и италијанских налаза него друге регије ван Царства, али то није довољно да би се аварска материјална култура сагледала као облик византијске. Уз то, како је и сам Балинт приметио, сем појединих предмета Авари нису прихватили ништа друго из Царства. Упражњавали су сасвим другачији начин живота, који није познавао византијску инфраструктуру, обитавање у градовима или зиданим кућама, новчану привреду, хришћанство итд. Поред тога, у њиховој еклектичној материјалној култури заступљени су и германски и степски утицаји, па ни њу не бих сагледавао претежно кроз призму византијских струјања, која јесу непорецива. Интензитет и ширина византијских уплива код Авара стављају се између оних у Источној Европи и код Подунавских Бугара, који су од 9. века прихватили и утицаје у архитектури и хришћанство (pp. 114–117), а требало би додати да се у претходном периоду византијски културни утицаји у прабугарском контексту показују исто као код Авара – кроз појаву престижних предмета у гробовима (cf. Рашев 2007).

Дискусију о византијским културним елементима у Источној Европи Балинт отпочиње важним запажањем да се местимична појава њених израђевина углавном разматрала у контексту степских културних корена и етничких релација, тј. миграција номадских група, а међу њима и Авара. Таква сагледавања несумњиво су у вези с недовољном проученошћу византијских налаза: на исти начин, истина много раније, појава византијских налаза у Коринту тумачена је као одраз аварског запоседања тог града, просто зато што су такви предмети били познати из аварских гробаља (Davidson 1937; cf. Petković et al. 2016, 253–254, n. 15). Исправно Балинтово тумачење поткрепљено је праћењем распореда појединих карактеристичних облика накита и појасних окова, са широм расправом о комадима типа Martynovka и псеудокопчама (pp. 117–125, Figs 42–45). Аутор сад потцртава ромејско, тачније балканско порекло појасних окова типа Martynovka, уз оцену да се у археологији Авара и Прабугара и даље претпоставља њихов степски корен. Псеудокопче су веома интересантне, будући да су широко распрострањене и да су аутори износили сасвим различита тумачења њиховог порекла (cf. Бугарски 2009, 91–92). Док за већину аварских и источноевропских налаза не уочава „директан византијски утицај”, Балинт наглашава да луксузнији примерци „деле порекло са сличним византијским копчама изванредног квалитета”. Ту свакако мисли и на налазе из Дивоша (?): већ је наглашено да они представљају архетип аварских појасева са псеудокопчама (Kiss 1998, 256), док треба имати на уму и став Фалка Даима да су предмети овог типа за аварско

тржиште били израђивани (и) у радионицама ромејских мајстора (Daim 2003, 482–483; такву тезу о налазима типа Martynovka напоследку је изнео Миљковић 2015, 156–158). Иако се чини да византијско порекло није спорно, недавно објављена матрица за израду псеудокопчи, наводно из околине Сокобање (Рашковић 2016, 37–39, Т. VII), коментарисана и у мађарској литератури (Gulyás 2018, 110, n. 60, Fig. 4/11–14), због несигурних услова налаза не може да се узме као доказ у тој расправи (Бугарски 2020, 68). Дискусија о источноевропским деловима ношње неће бити детаљније коментарисана јер није у непосредној вези с темом књиге. Можемо само да назначимо да Балинт нешто детаљније коментарисао „антске старине” и налазе тзв. словенских фибула, преносећи новија разматрања – пре свега Флорина Курте „који је самоуверено показао да њихово приписивање Словенима може да се одбаци”. Испоставља се, међутим, да се таква тумачења ослањају на недовољно прецизна картирања (што јесте у вези с Балинтовым књигом) и недовољно строгу анализу: распоред типолошки најстаријих представника може да укаже и на етнички миље у којем су настајале поједине класе тих предмета (Ivanišević 2020).

Следи излагање о везама између Авара, Византије и Медитерана у светлу појасних налаза (4.2.3), који су изабрани због бројности и велике заступљености у научним радовима. Укупно посматрано, појасеви са аварског простора дају знатно нијансирану слику него што се то обично чини, при чему се на налазе из Византије (и Италије) гледало на начин описан на почетку претходног пасуса. Најпре се разматрају појасеви са штитастим оковима и споредним језицима, који су раније такође тумачени као степско обележје, док се у последње две деценије углавном воде расправе о томе из које су византијске области потекли. По Балинту то је Закавказје: док су такви налази у Италији и Византији, како се чини, представљали обележје елите, међу Аварима и у Источној Европи шириле су се јефтиније варијанте. Сам облик се у Каганату не среће пре 7. века. На Балкану за сада нема таквих налаза, па није јасно да ли су се аварске занатлије упознавале са предлошцима оваквих појасева током почетних контаката са Византијом, путем данка или преко веза са Италијом. Сасвим су другачији појасеви са различитим византијским копчама (типovi Syracuse, Corinth, Bologna-Balgota и сл: cf. Schulze-Dörlamm 2002; 2009), које се и међу Аварима и на тлу Царства ретко налазе у комбинацији с појасним оковима. Појасеви с копчама били су јефтинији и мање престижни од богато украшених гарнитура и, чини се, нарочито омиљени на Криму. О тим једноставним бронзаним комадима нема трага у писаним и ликовним изворима, али услед масовне производње и појаве дају одличне примере разлика у дистрибуцији занатске робе. Стога им се Балинт нарочито детаљно посветио.

Из опширног и добро опремљеног текста, задржаћемо се само на неким констатацијама о најилустративнијим врстама копчи. Најзаступљеније византијске копче у Каганату – тип E24 (Schulze-Dörlamm 2009, 77–79), тј. са оковом у облику лире (Garam 2001, 99–108) – налажене су од Албаније до Казахстана и Ирана, док се комади типа Sučidava срећу од Француске до Сирије и Азербејџана – али их нема у Италији, Албанији и Северној Африци. Честе су на истоку а ретке на западу Балкана – треба додати да су веома заступљене на нашем простору, Централном Балкану. Копче

типа E23 налажене су од Британије, преко Балкана, Кипра и Блиског Истока, па све до Централне Азије. Карте дистрибуције, макар и непотпуне, дозволиле су закључак да су налази типова Sučidava, Yassi Ada и Pára међу Аваре стигли из југоисточне Европе, а копче класа Corinth, Hippo Regius, Balgota, Syracuse и E30 из југозападне (pp. 129–145, Figs 48–54). Закључак је несумњиво тачан, а пада у очи да је аутор анализирао, на пример, копче типа Pára, а не сродне налазе типова Salona–Histria и Gátér које су бројније у Каганату а срећу се – прве у знатно већем броју – и на Балкану (Uenze 1966; Garam 2001, 109–111; за врло интересантан налаз типа Gátér са нашег простора в. Petković *et al.* 2016). Можда је разлог у томе што је за налазе типа Pára већ постојала израђена карта дистрибуције (Fig. 52/1: Madgearu 2003, Fig. 1). Потом се писац окренуо специфичностима подручја команске културе, чији се налази каткад доводе у везу с кестхелским. Занимљиво је тумачење налаза италијанског порекла, који се приписују поморској трговини којој су у „мрачно доба” били изложени центри у јужном далматинском приморју. Балинт расправља и о могућим културним сличностима Албаније и Трансданубије тог доба (pp. 145–149): кад је реч о команској култури, а у некој мери и кестхелској, склон сам да сличности припишем њиховом инсуларном, касније и рецидивном карактеру и да их сагледавам (и) у односу на јасно утврђен касноантички супстрат. „Култура Комани–Кроја је [...] урбана, постантичка, ретардирана римско-византијска и превасходно хришћанска” (Поповић 1988, 231).

Пажња се потом усмерава на порекло ливених касноаварских гарнитура, нарочито оних са омиљеним мотивом грифона. Осим што је древни мотив грчког порекла (cf. Nayashi 2000), предочба о источном пореклу тих појасева (Кавказ и Кама) одавно је напуштена, а изворе таквих аварских гарнитура не би требало тражити ни у бугарском материјалу који садржи неке сличне комаде. Балинт не верује да је порекло тих појасева италијанско, изузимајући поједине типове о којима је писао Фалко Даим, док из Далмације наводи познати налаз из Смрдеља, при томе оправдано одбацујући поставку Јована Ковачевића о Аварима на Јадрану (Kovačević 1966). Иако је раније сматрао да је тај налаз „сигурно производ аварског етничког порекла” (Bálint 2003, 59), сада се задржава на тврдњи да је појас из Смрдеља „настао у контексту балканске групе византијске (пограничне) културе” и да стога тешко може да се узме као доказ јадранског или италијанског порекла касноаварских појасних окова (pp. 149–152, n. 680). Имајући у виду још неке налазе, чини ми се да предлог појаса из Смрдеља, ако не и сам налаз, потиче са севера Медитерана. Потом писац оправдано критикује продужено приписивање Аварима појасева типа Vgar–Velino: у исправном сагледавању оставе из Врапа узима за аналогију млађи бронзани бокал са Понтеса, о чему је, као и о налазима металних посуда из Нађсентмиклоша, Врапа и Аде, било речи у приказу претходне Балинтове књиге (Бугарски 2013, 321–323). Након спроведене анализе, неупитна је веза касноаварске ливене индустрије са византијским прототиповима, уз смелију тврдњу о „директном учешћу Авара 8. века у тадашњој византијској култури [...]”. Очигледно велика потражња за ливеним појасевима у Каганату могла је да се задовољи услед доступности сировина и уметних мајстора. Упознате са уметничким

струјањима у Византији, занатлије су нудиле широку лепезу квалитетних производа. Далеко бројније него у окружењу, такве израђевине сведоче и о релативном благостању у касноаварској држави. У закључку, Авари су били активни конзументи, а повремено и активни посредници у обликовању моде југа и југоистока Европе, чији се неки елементи подводе под византијску одредницу. Међутим, слично Лангобардима у Италији, они су паралелно одржавали везе и са западно- и средњоевропским културама (pp. 142–155).

У знатно краћем, петом поглављу сагледавају се односи између Авара и Италије. Понављају се разлози због којих су те везе биле запостављене у науци, уз закључак да би их ваљало сагледавати у ширем културном и историјском контексту. Авари су 593. године склопили савез са Лангобардима, који су пред њима отишли у Италију непуних 30 година раније. Савезништво се огледало у учешћу Аварима подређених словенских трупа у борбама у Италији током 7. века, али и у посланствима, у томе што су поједини лангобардски великаши добијали заштиту у Каганату и што су, насупрот томе, побуњени Бугари након пораза од Авара морали да затраже помоћ од Бавараца а не од Лангобарда. Пријатељски односи између Авара и Лангобарда трајали су све до последње трећине 8. века. Такође, ако посматрамо зоне политичке контроле, а не интензивног насељавања, реч је о двама суседним државама, повезаним проходном комуникацијом – римским путем. Од антике па до раног средњег века, вести и људи прелазили су то растојање за 10 дана, или чак брже. Лак приступ северу Медитерана Аварима је омогућавао и контакт са византијским насељима у Далмацији, док је Равена била византијско упориште све до 751. године; у Истри се „прљави Грци” спомињу још у осмој деценији 8. века (pp. 157–162; о византијској администрацији на Јадрану у 8. и 9. веку cf. Prigent 2008; нови налази византијских була 8. и 9. века из Задра и Ливна: Milošević 2018, kat. br. 76/3–7).

По Чанаду Балинту, најбољу потврду односа између Авара и Италије представљају налази италијанских ковања солида у Каганату, чији значај није био довољно наглашен у претходним студијама. Иако их је мало у односу на остала византијска ковања у злату – потичу са 15 локалитета у Карпатској котлини – већина комада припада емисијама (и имитацијама) након времена данка, па стога упућују на трговину. Ако се имају у виду ковничко порекло монета (Равена, Рим, Катанија, Сиракуза, Картагина) и општи услови у 7. веку, та трговина се највероватније није одвијала преко Цариграда и Балкана, тим пре што и на Балкану има мало оновременог италијанског новца (Mogrišson *et al.* 2006, 45). Налази се групишу око Нежидерског језера и, у мањој мери, низ Дунав. Ипак, они „нису подесни за извођење даљих историјских закључака јер су трајекторије италијанских веза и интерна дистрибуција прибављеног новца [у Каганату] и даље непознати” (pp. 19, 162–164, n. 750, Fig. 61/2). Међутим, ако се та карта упореди са распоредом неких налаза из 8. века који упућују на надрегионалну трговину и(ли) утицаје из Италије (*e.g.* Daim *et al.* 2010, Abb. 14, 15), стиче се утисак да се ради о важном чворишту на путу којим су текле те везе: управо у том контексту аутор сагледава најпозније примерке са северозапада Каганата.

Кад је реч о покретним археолошким налазима, Балинт из шире групе предмета који указују на „византијске везе”

изводи подгрупу италијанског порекла. Реч је о различитим типовима наушница, фибула, прстења и игала, потом звончића, кључева и ланаца, појасних окова и копчи, оружја и коњаничке орме, металног и бронзаног посуђа. Наводе се још и погребни обичаји (крстови са сандука), престижна роба попут споменутих столица на расклапање, те поједини технолошки и декоративни детаљи (pp. 165–170, Figs 62–64). Треба нагласити да међу тим предметима има и германских фибула (Fig. 62/10), које не упућују на византијске везе, док се фибуле у облику птица (p. 165, n. 779, Fig. 62/14) у значајном броју срећу и на далматинској обали, где је потврђена производња у Конавлима, с најисточнијим налазом код Крагујевца (Katić, Karpetanić 2019). Аутор наводи и да су му, осим аварских, италијанских и источноевропских, једини налази окова орме од крстасто распоређених калота са проширеним доњим крајем украшеним ресама познати из Книна, што тумачи културним везама између Италије и Далмације (p. 166, n. 806, Fig. 64/6). Реч је заправо о матрицама из Сисиције (Vinski 1958, 17, T. XVII/1, 2; Bugarski 2012, 250, Fig. 10/5, 6; Rácz 2014, 72–76, Karte 11; cf. Csuthy 2013). Међу стакленим посудама је и ритон из скромног гробног инвентара из Србобрана (Хађмаш 1957), споменут и илустрован новом фотографијом на самом почетку књиге (p. 17, n. 16, 807, Fig. 3/1). Након прегледа налаза италијанског или, шире, медитеранског порекла, писац се враћа на везе између Авара и Лангобарда, дотиче се њихових различитих генеза и другачијих услова у којима су се развијале њихове материјалне културе, уз, сасвим очекивано, снажнију изложеност акултурацији Лангобарда у Италији. Осим тога, Авари нису прихватили све што се носило у Италији, већ израђевине по сопственом укусу, док се појава скромних предмета не може тумачити у светлу дипломатских поклона, данка, плена и сл. Таквих налаза нема пуно а потичу из различитих аварских области, што упућује на *ad hoc* набавке и „представља непроцењив извор за историју Карпатског басена у 7. и 8. веку”. Авари су, преко Италије, одржавали и западне контакте, али се, макар за сада, те везе слабо читавају у археолошким налазима (pp. 170–173).

У шестом поглављу Балинт испитује начине на које су предмети медитеранског порекла пристизали међу Аваре. Будући да су они различите материјалне и, самим тим, престижне вредности, не могу се по правилу приписивати дипломатским мисијама и плену. Као пример узима се познати месингани крчаг из Будакалаша, са великог гробља на којем се, према аутору, није сахрањивала популација нарочито високог статуса – истини за вољу, некропола је темељно опљачкана, као и сам гроб из кога потиче посуда (Vida 2016c, 19). Примање и слање дипломатских поклона има јако дугу традицију, и Авари су свакако учествовали у тој *do ut des* пракси. Међутим, ако из извора имамо одређене податке о поклонима које су примали – укључујући злато, сребро, оружје, зачине, али и софе и слона – не знамо шта су слали заузврат: можда су то биле робинје и коњи. Као и у другим друштвима за која постоје историјски подаци (Турци, Хазари, Печенези, Византија), ратни плен се највероватније и међу Аварима делио према друштвеној хијерархији. Тако прибављена добра вероватно су завршавала у њиховим гробовима, али немамо начина да их препознамо.

Стога се Балинт окреће анализи треће могућности – трговине. Сматра да је класична трговина у 7. и 8. веку била

ограничена на Византију, док се у већем делу Европе одвијала спорадично, а у Западној Европи сводила на регионалну робну размену. У већем делу Централне и Источне Европе, оновремену трговину ваља схватити врло широко, јер су се скоро сви предмети кретали међу различитим етничким групама и/или културама, у различитим формама комуникације. Кад је реч о облицима трговине, Балинт набраја локалну, посредничку и трговину на велике раздаљине, о којој за Аваре имамо мало података. Осим за Сама, нема историјских података о великим трговцима који су путовали кроз њихове поседе. Ипак, тешко је сложити се с тврђом да је инострана роба прибављана само путем локалне трговине. Локална трговина се одвијала у кругу од неколико десетина километара, регионална је повезивала суседне регије, попут Балканског полуострва и Карпатске котлине, међурегионална више таквих јединица (нпр. Сицилију, Сардинију и Северну Африку), док је међународна трговина подразумевала трговину вином или грађевинским материјалом: њу не треба поистовећивати са трговином на велике раздаљине (pp. 175–179).

Врло је мало историјских података о аварској трговини, а они се, при томе, не односе на локалне трговачке размене. Балинт најпре исправља превод Валтера Пола о боравку аварских изасланика на Јустинијановом двору, када су они набавили свилу у замену за робове. Своје заробљенике Авари су убијали, продавали или расељавали по Каганату (преси Сермезијанаца), али нема података о томе да су учествовали у великој трговини робљем која се одвијала широм Европе – нити, рецимо, археолошких налаза букагија. С краја историје Каганата позната је франачка забрана продаје оружја Аварима и Словенима, а тај извоз има археолошке потврде у гробним налазима карактеристичних мачева у западним аварским крајевима. Познат податак из Судиног лексикона – да су све аварске вође „постали трговци и варали једни друге” (Pohl 2018, 250–254) – Балинт доводи у сумњу и подводи под жанровско приказивање Авара: у најбољем случају, податак би сведочио о унутрашњој трговини. Аутор, међутим, оставља по страни налазе арапског новца из друге половине 8. века у Каганату (e.g. Bartzak 1998), који уз неке друге предмете оцртавају шире трговачке процесе, о чему ћу писати на другом месту.

Наглашено је да није сва византијска роба која је пристизала Аварима била исте вредности. Поједини предмети прављени су у врхунским радионицама, док су једноставније копче *византијској порекла* лако могле да се израђују у самом Каганату (Blay, Samu 2016, 308–309). Кад је реч о изворима византијских производа, Балинт оправдано исправља о пограничним градовима, попут Виминацијума и Сингидунума, и комуникацијама које су водиле до тих упоришта из центара у унутрашњости Царства. Ипак, таква трговина вероватно није дуго трајала, јер је до пада лимеса дошло већ након владе цара Фоке (Баришић 1956; Haldon 2003, 43–44). Амфоре су, са различитом другом робом, највероватније допремане бродовима до градова на доњем току Дунава, наспрам Каганата, док је претпоставка о превозу на камилама, поткрепљена остеолошким налазима из Царичиног града (cf. Марковић *et al.* 2019, 26–27), мање вероватна. У археолошкој евиденцији аутор не види трагове постојане трговине са лангобардском Италијом. Сем појасева италијанског типа, у гробовима широм Каганата заступљено је доста врста

тамошњих производа, али у малом броју. Поједине мозаичке тесере могле су бити само сувенири, док се из извора зна да су Авари пленили и разну егзотичну робу коју заправо нису могли да користе, нпр. тепихе (pp. 179–185). Неки тако или слично прибављени предмети могли су да добију нову намену. Примера ради, Атила Лакатош је закључио да су бронзани окуви полијелеја секундарно коришћени као окуви кожних торбица – један такав налаз потиче и са некрополе у Арадцу (Lakatos 2001, cf. Tobias 2011, 284, Abb. 1/1).

Закључујући разматрање о аварској трговини, Балинт се поново запитао шта су они могли да понуде заузврат: другим речима, да ли је постојао аварски извоз (cf. Bálint 2002, 71)? Аутор се не слаже у потпуности са оценом да је продаја заробљеника представљала извоз, макар не регуларан – иако и сам Валтер Пол пише о повременој трговини робљем (Pohl 2018, 250–253; cf. Nikolajević 1973) – као што не сматра да постоје убедљиви докази о трговини сољу из Трансилваније (cf. Noredt 1975, 119–120), док се могућност трговине бавром из словачких рудника (cf. Поповић 1986, 118) не спомиње. Спорадични налази узенигија и коњаничких сахрана у Италији заиста не сведоче о присуству Авара или о аварском извозу. Реч је о налазима из јасног лангобардског контекста, при чему испитиване кости коња припадају западним врстама. Може се размишљати о аварском извозу коња, иако није јасно колика је била потражња за њима: уз то, обим узгоја у Карпатској котлини не би могао да се пореди са вредностима номадског узгоја коња који је преплављивао кинеско тржиште (Lindner 1981). Кад је реч о аварској материјалној култури, иако у бити еклектична, она је била ексклузивна, па су њени производи крајње спорадични изван Каганата (Бугарски 2014, 727). Та роба није била извожена на захтевнија тржишта: јасно је да Византинци, поштујући своје стандарде, не би прихватили такве израђевине (cf. Милинковић 2004, 194). Оне су само спорадично налазиле пут до области централнобалканских Словена, док делује да су Бугари у то време имали сопствене изведенне сличне материјалне културе (cf. Станилов 2006, 90–102). Балинт закључује да су, осим путем данка и плена, иностране израђевине пристизале у Каганат и захваљујући локалним и индивидуалним везама које не потпадају под појам трговине, или путем трговине на микрорегионалном нивоу, сада остављајући по страни наведене историјске податке. Чини се, још једном, да је ситуација у смирај Каганата била нешто другачија. Аутор потом контрастира ову слику са археолошком евиденцијом италијанских израђевина, пре свега новца, у Централној Европи, уз закључак да су Авари, колико год да је мали археолошки узорак, били укључени у средњоевропски феномен оличен у сплету веза између Лангобарда, византијских посела у Италији и њихових северних и североисточних суседа (pp. 186–194). Сасвим је друго питање унутрашње трговине у Каганату, за шта постоје одређене индикације (Бугарски 2014, 727–729).

Седмо велико поглавље доноси детаљну расправу о дистрибуцији византијских налаза и налаза византијског типа у Каганату, а отпочиње поновљеном расправом о значењу тих одредница у домену материјалне културе. Релативно малобројни налази византијских копчи одају утисак да је њихова дистрибуција у различитим деловима Каганата била условљена близином главних зона распрострањености појединих класа, мада би из те расправе требало изузети копче

типа Corinth у Трансданубији, које се јављају тек на једном локалитету. Уз само један налаз у тој области, шест амфора потиче из Мађарске равнице (cf. Csiky, Magyar-Hárshegyi 2015), при чему се преноси погрешан податак Тивадара Виде да је налаз са југа тако назване регије – заправо из Бечеја – представљао локални производ, док није јасан закључак да су медитеранске буклије „најдубље утицале на аварску грнчарију” (pp. 195–196, p. 1051, Fig. 68). Балинт затим картира византијске и аварске типове металног посуђа, смештајући у другу групу и налазе из оставе из Нађсентмиклоша и Аде. Извесне недоумице изазива сродна посуда из оставе из Врапа у Албанији, која се приписује провинцијској балканској продукцији (cf. Бугарски 2013, 322). Различите посуде византијског порекла стизале су у Каганат на разне начине, а друкчија просторна заступљеност византијских и аварских производа упућује на другачије културне афинитете у западном и источном делу аварске државе. Стаклене посуде, за које се не може тачно разлучити да ли су византијског или италијанског порекла, такође су заступљеније у Мађарској равници него у Трансданубији (pp. 198–199, Fig. 69).

Надаље се испитује појава различитих врста византијског новца и копија у Каганату. Чак трећина солида је познијег датума од времена аварског данка, окончаног поразом под Цариградом 626. године, док је сребрног новца нађено врло мало – најјужнији налаз је из Стејановаца у Срему (Minić 1982). Могло би се додати неколико коментара уз расправу о, како се наводи, равномерној распрострањености бронзаног новца, изузев у регији Кестхелја и међуречју Дунава и Тисе. Заправо, са некрополе Чик потиче фолис приписан емисији Јустина II и Софије из 576/577. године (Бугарски 2009, 111), односно, према читању специјалисте Петера Шомођија из приватне преписке, раном ковању цара Ираклија, а из Арадца бронзани новац цара Маврикија (Somogyi 1997, 24). Занимљив је и размештај случајних налаза бронзаног новца кованог пре 626. године на самом југу Баната. Фолиси су углавном ковани за Јустина II, а најпознији комади за царево Фоку и Ираклија. Они свакако не потичу од данка, а њихова диспозиција захтева додатна објашњења. Аварско становништво југа Баната могло је доћи у посед извесне количине кованица путем ограничене трговине или непосредног додира с Ромејима, док су фолиси из Банатске Паланке, који су можда чинили оставу, уз опрез доведени у везу са исплатом ромејске војске или федерата у преломно доба доласка Авара. Уз то, из Сомбора потиче налаз бронзане монете из друге половине 7. века, коване за цара Констанса II (Бугарски 2014, 347). У контексту пограничне трговине сагледавају се и концентрације налаза уз доње токове Тисе и Дунава. Све врсте новца су три пута заступљеније у Мађарској равници него у Трансданубији. Разлози нису сасвим јасни, а од понуђених могућности најизгледније делују регионалне разлике у погребним обичајима. Имитације сведоче да су Авари, у недостатку оригинала, били задовољни прибављањем фалсификата, тј. да им је била привлачна симболичка вредност византијског новца, који за њих није представљао монетарну валуту. То, уосталом, показују и налази перфорираних златника – привезака (pp. 200–203, Fig. 70).

У складу са нејасноћама око прецизног именовања налаза *византијског порекла*, након налаза „византијског типа”

и новца, Балинт представља налазе „касноантичко-византијског типа” које је разврставао Тивадар Вида (Vida 2009). За разлику од претходно обрађених категорија, различите игле и фибуле су десетоструко заступљеније у Трансданубији. Слично је и с различитим типовима копчи, мада није јасно зашто се поново наводе налази типова Balgota и Corinth. У сваком случају, копчи „касноантичко-византијског типа” – у које спадају и локалне израђевине по византијском узору, нпр. типова Bóly–Želovce и Keszthely–Pécs, али, према аутору, и класа Balgota и Corinth – углавном је такође далеко више у Трансданубији него у Мађарској равници. Затим се расправља о керамичким посудама „византијског” и „касноантичко-византијског типа”. Таквих посуда је мало, укупно 43. Уколико је разликовање типова у овом случају оправдано, налази из Трансданубије указују на склоност тамошње популације према касноантичко-византијским облицима, док се у Мађарској равници показује склоност ка формама које су окарактерисане као византијске (pp. 204–206).

У екскурсу о везама са византијском материјалном културом у 8. веку, након новца Балинт узима у обзир разне појасеве квалитетне израде, али, зачудо, готово ништа од познатих налаза које обрађују Фалко Даим и сарадници, укључујући оне из Хохенберга или Брестовца (e.g. Daim et al. 2010): да су и они мапирани, карта дистрибуције била би нешто другачија. Писац опет спомиње златну наушницу са привеском од аметиста из Новог Сада – у овом приказу је изложена аргументација у прилог датовању у 7. век – за коју сада, за разлику од оцене на стр. 44, тврди да потиче са византијске територије. У контексту тих веза наводи се и остава из Нађсентмиклоша, коју по аутору чине израђевине аварских мајстора, блиско упознатих са византијском културом (Bálint 2010; cf. Бугарски 2013). Балинт је у праву када тврди да налази којима се посветио оповргавају утисак о изолацији Авара у 8. веку: сасвим насупротив, они одражавају везе са Византијом, посебно у Мађарској равници и, додао бих, низ ток Дунава. Закључује се да се својеврсна подељеност археолошког наслеђа два главна дела аварске државе показује и у 8. столећу, при чему Мађарску равницу одликује потражња за златом и престижном робом византијског типа, док се у Трансданубији показује склоност према предметима „касноантичко-византијског типа” (pp. 207–213, Figs 71–76). Будућа истраживања ће свакако олакшати разврставање тих семантички и формално сродних категорија.

Осмо поглавље посвећено је управо разликама између Трансданубије и равнице, које су установили многи аутори. Унајкраће речено, авародопски гробни ансамбли у Трансданубији, на тлу некадашње провинције Паноније, богатији су и типолошки разноврснији од оних у источном делу Каганата. Ту појаву Балинт назива *трансданубијским феноменом*; она је нешто шири од саме области, пошто и поједина налазишта на левој обали Дунава показују такве особености, које су стране у равници на истоку. Трагове прекоречне комуникације једнако представљају и поједине керамичке форме на десној обали Дунава. Да би јасније показао исход својих анализа и културна обележја двеју области, аутор табеларно приказује различите врсте налаза према броју локалитета са којих потичу у Трансданубији и Мађарској равници. Око 40 категорија показује уједначену распрострањеност. Међу њима су златне наушнице са привеском у виду перле, ливене наруквице са трубастим завршетком,

појасни окови типова Tarnaméa, Fönlak и Pancsova, мачеви са накрсницама византијског типа и они са алком на балчаку, потом коштане оплате тоболца, крајеви дршке бича и сисци мехова, српови, сиве посуде, вршници, али и оболи, тзв. жртвени налази, коњаничке и коњске сахране. Реч је, дакле, о типичним аварским налазима – макар били различитог порекла. На трансданубијским налазиштима пак знатно су заступљеније ливене наушнице пирамидалног привеска, ланци, тордирани торквеси и они са S завршетком, буле, дискоидне фибуле и фибуле у облику животиња, лимене наруквике са трубастим завршетком, игле за косу, прапорци, окови за појас типа Fenékpuszta, саксови и позне спате, бојне секире, секире и умба, окови орме са проширеним доњим крајем, тауширане фалере, кључеви, бронзани окови торбица, различито посуђе, укључујући и оно прашког типа, те оболи у римском новцу, парцијална сахрана коња и сл (укупно око 60 категорија). Насупрот томе, лимене наушнице пирамидалног привеска и наушнице типова Tószeg и Szentes, перфорирани кашике, P окови канија мачева, палаша са алком на балчаку, ламеле оклопа, разне посуђе, амфоре, те гробови са нишама, с коњем преко покојника, коњске и парцијалне животињске сахране и сл. – укупно двадесетак категорија – срећу се на знатно већем броју локалитета у источном делу Каганата. Већи број локалитета у Трансданубији на којима доминирају наведене категорије археолошких налаза у складу је с већим бројем регистрованих авародопских налазишта у том делу Каганата. Иако је Трансилванија знатно слабије истражена, ипак се показују извесне особености тог простора. Релативно често се среће неколико „меровиншких” типова, који су у 7. веку могли бити прибављани из или посредством Мађарске равнице, док налази касноантичког и византијског порекла изостају готово у потпуности – изузетак представљају солиди, чак и они из 8. века. С правом се указује да је недостатак тих налаза речит у расправи о евентуалном претрајавању античког супстрата у Трансилванији, нарочито у поређењу с Панонијом (pp. 215–221).

У наставку текста Чанад Балинт расправља о томе да ли су узроци „трансданубијског феномена” били у пореклу популације, тј. германском и касноантичком наслеђу, или пак леже у друштвеним и културним разлозима. Аутор ставља под сумњу уврежено мишљење да је тамошње становништво било претежно германског или локалног романизованог порекла, или је то била бар њихова култура – „што се чини контроверзним у методолошком и нејасним у археолошком погледу”. Такође, писац издваја став Маргит Нађ да разлике нису биле изазване пресељењем група са Балкана на подручје кестхељске културе и јужне Трансданубије, те као погрешан цитира свој ранији закључак да је релативно просперитетна Трансданубија представљала „колевку аварске цивилизације”. Балинт сада сматра да разлике између Трансданубије и истока Каганата нису биле условљене просперитетом, већ различитим културним стремљењима. Сам просперитет који се читава у материјалној култури последица је неколико фактора: материјалних ресурса, доступности специјализованих занатлија и степена потражње. Финансијска основа свакако лежи у огромном данку који је пристизао Аварима, што их разликује од осталих група у ближем и даљем окружењу, али није објашњено како се та погодност односила више на Трансданубију него на остатак државе.

Кад је реч о раду занатлија, аутор најпре даје пресек превазиђених, историцистички заснованих ставова и актуелних проучавања. У етничком шаренилу Каганата данас је извесно утврђено опстајање, између осталог, локалног касноантичког супстрата, које се одражава и у изради панонских копчи и појединих керамичких облика. О томе сведоче и раније жестоко оспораване серолошке анализе покојника из Кестхеља, које је спроводио Имре Ленђел и које су у новије време делимично потврђене стронцијумским анализама. На основу обрађеног узорка, истина малог, само четвртину сахрањених чинили су дошљаци (Heinrich-Tamáska, Schweissing 2011); додао бих да је сличним питањима на ширем простору посвећен велики међународни пројекат *HistoGenes*, у којем учествују и истраживачи Археолошког института (<https://www.histogenes.org/>). Као могући етнички маркер Балинт спомиње и прашке посуде, при чему наглашава да су оне у Трансданубији налажене углавном у дејчим гробовима у Будакаласу (pp. 221–226, n. 1137, 1162). Због још неких налаза из гепидског контекста аутор одбацује њихово аутоматско приписивање Словенима, цитирајући Флорина Курту који у њима не види „етничку, већ грнчарску категорију” (Curta 2001b), док потврде континуитета становништва, значајне пре свега за расправу о генези кестхељске културе, тражи и у оставштини предаварског периода.

У дискусији о балканским занатлијама, који су према неким ауторима деловали на том подручју, Балинт најпре анализира познати пасаж из *Чуда Димитрија Солунског*, сматрајући да су подаци о томе да су Авари повели преко Дунава огромне масе становништва претерани, док у хагиографском наративу извора препознаје утицаје из Библије. Ипак, етноним – Сермезијанци – сведочи да је део тих заробљеника био насељен у околини некадашње римске престонице. Захваљујући истом извору знамо да су они сачували свој културни идентитет. Као једини локалитет који би могао да сведочи о тој групи писац с правом наводи некрополу у Вајској, коју сам управо тако одредио у једном чланку (Bugarski 2012, 246–252) и дисертацији (Bugarski 2014, 85–94). Иако некропола „упућује на вероватно присуство касноантичке заједнице”, наглашава се да нема никаквих историјских или археолошких података о потомцима касноантичке популације Паноније источно од Дунава, нити о ромејским придошлицама са Балкана или из Срема. Сами гробови, међутим, представљају опипљив археолошки траг, док понуђена историјска интерпретација пружа један од два могућа одговора на упитаност Тивадара Виде – *локални или придошли Ромеји?* У контексту теме монографије чини се да је недовољно потцртана чињеница да су гробови зидани на римски начин у Вајској изузетни на тлу Каганата. Балинт напомиње да су римске опеке налажене и у касноаварским гробовима у Челареву (Bunardžić 1980), премда је детаљном анализом објављене грађе утврђено да оне представљају обележја (познијих) јеврејских гробова, а да су поред тога нађене само у четири претходно опљачкана аварска гроба, где су доспеле приликом пљачке или каснијег засипања рака (Bugarski 2014, 361–389). Након подужег екскурса посвећеног историјским подацима о аварским заробљеницима, писац закључује да међу њима није могло бити довољно занатлија за све израђевине провинцијске културе 7. века које су нађене на простору Каганата. Уочава и разлику у врстама и квалитету налаза са централнобалканског простора и оних

из аварских гробова, имајући у виду и различит контекст (насеља/гробови) и чињеницу да је на нашем простору дуго трајала демографска криза, да би углавном запустео почетком 7. века (Бугарски, Радишић 2016, 91–94). Пошто су градови на северу Италије у то време трпели мању штету, није необично што је добар део – најшире схваћено – византијских налаза пристизао у Каганат са југозапада Европе. Напослетку, Чанад Балинт коригује свој ранији став да су развоју кестхељске културе допринелеridoшлице са Балкана (pp. 226–232, n. 1204; cf. Vida 2009).

Културни контакти Авара и Западне Европе нису проучени у довољној мери, а огледају се у налазима каквих нема на Балкану или у источноевропским степима. Након што је излустао низ историјски потврђених сусрета Авара и Запада, аутор даје кратак преглед археолошких тумачења, при чему констатује да су одреднице „баварска”, „франачка” и „меровиншка” широке и обухватне слично као и „византијска”. Уз то, наводи се оцена Фалка Даима да поједини луксузни појасеви из аварског контекста не говоре нужно о етничкој припадности покојника колико о могућој производњи у франачким краљевским радионицама: надовезујући се на то размишљање, Балинт се пита да ли је и ту реч о дипломатским поклонима. Сличности које се показују у репертоару налаза познате некрополе у Линцу, изван аварског простора, нису такве да би их требало тумачити кроз призму аварског или бугарског присуства, па чак не нужно ни баварског преузимања аварских утицаја – могуће је и заједничко порекло појединих облика. Уопште, као што су Авари прихватили струјања са Медитерана, тако су и западноевропска друштва правила сопствене изведенице појасне моде или прихватала поједине елементе медитеранске ношње који се појављују и у области Кестхеља. Кад је пак реч о наоружању западног порекла, постојале су директне везе, а посредни каролиншки утицаји уочени су и на једној посуди из Најсентмиклоша. Закључено је да су везе са Западном Европом биле мањег опсега него оне с медитеранским светом, мада су јачале током 8. века. Везе се истоком Европе нарочито су разматране у време политичких диктата; налази слични аварским не представљају резултат сеоба већ трговине и културних контаката. Примера ради, широко распрострањени налази типа Martynovka упућују на заједничке корене у византијској провинцијској култури. У том контексту аутор наводи да је у науци „потпуно одбачено” приписивање остава „антских старина” пенковској култури и Антима: међутим, Казански сматра да су Прокопијеви наводи о Антима који су насељавали широк појас између доњег тока Дунава и Дона поткрепљени налазима пенковске грнчарије (Kazan-ski 2013). Сумирајући дискусију о радионичком пореклу аварске материјалне културе, Балинт не спори могућност да су у Каганату радиле и занатлије са Балкана или из Италије, али највећу важност придаје претрајалим касноантичким традицијама у Панонији 6. и 7. столећа, односно везама са Византијом које су одржавале аварске занатлије у 8. веку (pp. 232–237).

Културни афинитети и потражња представљају тешко сагледиве елементе у формирању и потоњем развоју аварске материјалне културе, будући да се такви утицаји по правилу разматрају засебно, при анализи појединих врста предмета. Из историјских извора знамо, а слично је било и у случају Хуна, да су једину зидану зграду у Каганату поди-

гли византијски мајстори, и то за самог Бајана. Та мода се није примила, као уосталом ни градски живот, о чему речито сведочи напуштање Сирмијума после пожара већ 583. године, само годину дана пошто су га након пуно мука освојили (Mirko-vić 2008, 111). Због тога је и аварски ринг, где год да се налазио, представљао скромну палисадну утврду. С друге стране, Авари су своје културне афинитете изражавали избором ношње и коњске орме. За разлику од обликовања насеља или макар владарских седишта, у том погледу били су знатно испред других изворно номадских група: не само да су имали приступ престижним предлошцима из плена, данка или поклона, већ су развили сопствену материјалну културу, много богатију и технички софистициранију од оновремених култура источноевропских степа или Бугарске. Према Балинту, за то је заслужно затечено становништво, пре свега у Панонији, и југозападно и западно суседство.

У наредном одељку (8.3) аутор на веома прихватљив начин заокружује аргументацију о „трансданубијском феномену”, уз интересантно запажање да су разлике у материјалној култури које су поједине групе Авара и подређеног становништва донеле из степе биле знатно мање од оних које су се педесетак година касније показале у Трансданубији и Мађарској равници. Писац узроке не тражи у географским или етничким разликама, већ у локалном супстрату – с једне стране романизованом становништву и Лангобардима, а са друге Гепидима и, мало вероватно, Сарматима. Из тога проистиче различито културно и занатско наслеђе двеју територија, које су имале и различито суседство – вибрантан медитерански свет и Франачку, односно запустеле византијске поседе јужно од Саве и Дунава (pp. 237–239). Иако се аутор таквих оцена с правом клони, различити супстрати понешто говоре и о етничким разликама у Каганату. Групе које су заслужније за стварање синтетизоване материјалне културе по аварском укусу у исто време се разликују од других популација у Каганату: чини ми се да најбољи пример представља кестхељска култура. Културни прохтеви Авара на истоку државе, где је било и седиште кагана, били су другачији. Та група Авара свакако није била сиромашнија, они су одржавали везе са Византијом, а своје културне потребе задовољавали су престижном византијском робом и златом. Културна зрачења Византије у том делу Каганата јачају од 8. века, док је материјална култура Трансданубије прихватана у мањој мери. Трећа велика област, Трансилванија, проучена је у мери да да увид у основне, описане културне афинитете (pp. 240–241).

Девето поглавље монографије даје *Закључак и историјски модел*. У прва три одељка Чанад Балинт на јасан и вешт начин сабира главне резултате своје потраге, док у кратком четвртном одељку уводи читаоца у *Вишеслојан историјски модел* – своју интерпретацију судбине Каганата у светлу извршених анализа. Опште узев, Авари су били конзервативни. Нису учествовали у главним токовима привреде и трговине и стога нису били изложени акултурацији, док су се колосална средства из данка с временом веома стањила – мада франачки извори спомињу огромну заплону у рингу почетком 9. века (cf. Ковачевић 1977, 97). Потпуно другачији је пример Лангобарда у Италији, чија је акултурација била врло успешна и темељна. Без обзира на контакте који су сигурно постојали, Авари су могли да добију знатно више

од непосредне близине два дела византијског света, Балкана и Италије. Брану таквом развоју представљало је наличие „транسدанубијског феномена” – аварско вођство у централним деловима Каганата, међуречју Дунава и Тисе, које током два и по века није променило структуру власти (cf. Daim 2003, 523). Импульсе које је препознао у материјалној култури Транسدанубије Балинт преноси у поље политике. Из писаних извора знамо да су аварски прваци из западних крајева покушавали да се приближе нараслој франачкој сили и да су прихватили хришћанство (cf. Ковачевић 1977, 97–98), што, међутим, није спречило избијање рата који је имао погубне последице по Аваре и њихову државу. Аутор верује да је такав сценарио могао да се избегне (pp. 243–251). Након закључка следи екскурс (10) у којем се испитује дали су гробља Келкед А и В била гепидска или не (Kiss 1996; 2001). Пошто то не потпада под главне теме монографије, неће бити дискутовано на овом месту: закључено је да нема довољно разлога за прихватање гепидске интерпретације Атиле Киша (pp. 253–261). У апендиксима (11) се, уз врло кратке коментаре, наводе категорије дискутованих налаза, који су делом представљени линеарним цртежима (pp. 263–287, Figs 77–82), након чега следи библиографија.

* * *

Чанад Балинт се одважно упустио у ново поље археологије Авара и на томе му треба честитати. У књигу и бројне сепаратне анализе очигледно је уложен изузетан труд, уз велико знање и искуство који су неопходни у оваквим подухватима. Иако је, као што је у уводу најавио, у књизи постављено више питања него што је дато одговора, добијена слика ће сасвим сигурно бити од велике користи истраживачима. Мора се истаћи да је ово прва синтеза која сагледава домете аварске материјалне културе и упливе у њу на читавом аварском простору, и да су приказане регионалне разлике врло инструктивне и зналачки интерпретиране. Главне поставке су солидно утемељене а синтеза ће свакако бити допуњавана. Питање је у којој мери ће будући рад на понекад неадекватним картама дистрибуције мењати поједине закључке:

до тога ће свакако доћи, а извесне допуне за јужни део Каганата понуђене су и овом приликом. Стиче се утисак да бисмо потпуно заокружену слику могли да добијемо тек по стварању опште базе података, каква још није доступна: том циљу за сада је најближа база *Montelius* коју деценијама саставља аустројски археолог Петер Штадлер. Базе података захтевају израду јасних тезауруса. Пошто је универзални језик информатике у данашњем свету енглески, то би значило да би сви појмови који би се уносили и претраживали морали да буду уједначени до најситнијег детаља. Чини ми се да би се то најлакше постигло ако би се као технички термини користили они који су направљени за серију *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* (Garam et al. 1975; Kiss 1977), на шта је још пре две деценије упућивао Атила Киш (Kiss 1998, 251).

На исти начин, требало би јасније омеђити културне регије аварске државе, одредити их према географском значењу истих одредница и дословно се придржавати дефинисаних синтагми. Такође, ако је то икако могуће, ваљало би да будућа истраживања прецизније профилишу појмове из домена „касноантичке”, „византијске”, „римске”, „италијанске” или „провинцијске” материјалне културе, можда према поставци Оршоје Хајнрих-Тамаске и Данијела Сирбеа (Heinrich-Tamáská, Syrbe 2016). Последње напомене, наравно, нипошто не значе да обавештен читалац не може да проникне у разматрања у монографији Чанада Балинта, већ представљају размишљање о једној могућој употреби његове синтезе – надградњи успешног модела која би могла да да одговор на још нека истраживачка питања. У сваком случају, књигу ваља примити с великом пажњом, а на будуће развоје треба гледати са оптимизмом, имајући у виду актуелне радове бројних колега чија су остварења често цитирана у монографији. Представљено дело и, уверен сам, будуће студије Чанада Балинта свакако ће имати важну улогу у даљем брушењу културне слике Аварског каганата и суседних области.

Иван БУГАРСКИ

БИБЛИОГРАФИЈА:

- ADAM 2002** – J. Szentpéteri (Hrsg.), *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest 2002.
- Andrási 1996–1997** – J. Andrási, Avar kori varkocszorítók, *Archaeologiai Értesítő* 123–124, 1996–1997, 85–123.
- Bavant 2008** – B. Bavant, Fragments de casques de type Balenheim trouvés à Caričin Grad, *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Âge* 120/2, 2008, 327–353.
- Bálint 1993** – Cs. Bálint, Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme, *Ausgewählte Probleme Europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters, Teil I*, Sigmaringen 1993, 195–273.
- Bálint 2002** – Cs. Bálint, A short essay on the Nagyszentmiklós treasure, *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*, Budapest 2002, 57–80.
- Bálint 2003** – Cs. Bálint, Voltak-e Avarok az Adrián?, *Spomenica Jovana Kovačevića*, Beograd 2003, 55–60.
- Bálint 2007** – Cs. Bálint, On 'Orient-preference' in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians, and conquering Hungarians, *Post-Roman Towns, Trade, and Settlement in Europe and Byzantium I*, Berlin – New York 2007, 545–562.
- Bálint 2010** – Cs. Bálint, *Der Schatz von Nagyszentmiklós: Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe*, Budapest 2010.
- Balogh 2014** – Cs. Balogh, Az avar kori gúlacsüngős fülbevalók, *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20, 2014, 91–157.
- Balogh 2016** – Cs. Balogh, *Régészeti adatok a Duna-Tisza közli Avarok Történetéhez*, Budapest 2016.
- Баришић 1956** – Ф. Баришић, Цар Фока (602–610) и подунавски Аваро-Словени, *Зборник радова Византолошког института* IV, 1956, 73–88.
- Bartzak 1998** – A. Bartzak, The Early Abbasid Dinars of the Petrovci Hoard, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XXX–XXXI*, 1997–1998, 259–271.
- Bârzu 2010** – L. Bârzu, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen, Das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei*, Cluj-Napoca – Bistrița 2010.
- Бикић 2020** – В. Бикић, Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврт на примере из српске археологије, *Свеић средњовековних шврћава, трагова и манастира. Омаж Марку Појовићу*, Београд 2020, у штампи.
- Blay 2018** – A. Blay, Überlegungen zur Bedeutung und Gültigkeit des Begriffs "Keszthely-Kultur" und weitere mögliche Ansätze, *Antaeus* 35–36, 2018, 167–186.
- Blay, Samu 2016** – A. Blay, L. Samu, Über die mediterranen Kontakte des frühawarenzeitlichen Karpatenbeckens am Beispiel ausgewählter Fundgruppen, *GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau – Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaunraum, Ruma, 4.–7.11.2015*, Remshalden 2016, 291–310.
- Bognár 2016** – B. K. Bognár, A special ceramic type: the late Avar yellow pottery, *Hungarian Archaeology E-journal*, 2016 Winter, 22–28.
- Bollók 2015** – Á. Bollók, The Archaeology of the Byzantine State – A Non-Specialist's Approach, *Antaeus* 33, 2015, 265–314.
- Bollók 2017** – Á. Bollók, Christians, Christianity and the 'Northern Barbarians' in Late Antiquity and the Early Middle Ages, *Dalle steppe al Mediterraneo. Popoli, culture, integrazione. Atti del Convegno internazionale di studi. Fondazioni e rituali funerari delle aristocrazie germaniche nel contesto mediterraneo Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 18–19 giugno 2015, 16–17 giugno 2016*, Napoli 2017, 423–442.
- Brather 2004** – S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*, Berlin – New York 2004.
- Бугарски 2007** – И. Бугарски, Прикази: Александар Ранисављевић, *Раносредњовековна некропола код Мокрина*. Повремена издања 4. Београд 2007: Српско археолошко друштво. *Гласник Српског археолошког друштва* 23, 2007, 437–446.
- Бугарски 2009** – И. Бугарски, *Некрополе из доба антике и раног средњег века на локалитету Чука*, Београд 2009.
- Bugarski 2009** – I. Bugarski, The Meaning of the Crosses in Early Avar Female Graves: Three Case Studies from Vojvodina, *Acta Archaeologica Carpathica* XLIV, 2009, 219–232.
- Bugarski 2012** – I. Bugarski, On the Jánoshida Type Earrings and the Seventh Century Byzantine Finds from the Western Balkans, with a Retrospective View of the Vajska (Vajszka) Cemetery, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 233–254.
- Бугарски 2013** – И. Бугарски, Критике и прикази: Csanád Bálint, *Der Schatz von Nagyszentmiklós: Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe*, Varia Archaeologica Hungarica 16/b, Balassi Kiadó, Budapest 2010. 667 S., 300 Abb, *Стирнар* LXIII, 2013, 319–324.
- Бугарски 2014** – И. Бугарски, *Археологија Авара у Србији*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2014.
- Bugarski 2015** – I. Bugarski, Axe, Battle Axes and Battle Knives from Avar-Time Graves in Vojvodina, *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca 2015, 129–146.
- Bugarski 2016** – I. Bugarski, Carved antler tools from Nosa and Mandelos reassessed: a glimpse into the Avar pictorial evidence, *Close to the bone: current studies in bone technologies*, Belgrade 2016, 86–97.
- Бугарски 2020** – И. Бугарски, Пряхка из Врченовацког городишта и византијскије находки средине и второй половине VII в. из Србског Поморавља, *История вещей – история и вещи*, Москва 2020, 65–75.
- Bugarski, Ivanišević 2016** – I. Bugarski, V. Ivanišević, On the Group of Graves from Aradac (Aradka) and Germanic Finds from the South of the Avar Khaganate, *Beatus Homo Qui invenit*

sapientam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára, Győr 2016, 151–167.

Bugarški, Ivanišević 2018 – I. Bugarški, V. Ivanišević, Sixth-Century Foederati from the Upper Moesian Limes: Weapons in a Social Context, *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier. Vol. I*, Belgrade 2018, 291–332.

Бугарски, Радишић 2016 – И. Бугарски, М. Радишић, Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама, *Процеси византијизације и српска археологија. Византијско наслеђе и српска уметности I*, Београд 2016, 91–99.

Bugarški et al. 2013 – I. Bugarški, N. Miladinović-Radmilović, I. Popadić, M. Marjanović, Early Mediaeval Burial at Stubline near Obrenovac: Spatial, Anthropological and Archaeological Analyses of the Southernmost Avar Grave, *Acta Archaeologica Carpathica XLVIII*, 2013, 285–305.

Bunardžić 1980 – R. Bunardžić, *Menore iz Čelareva*, Beograd 1980.

Bühler 2011 – B. Bühler, Is it Byzantine Metalwork or not? Evidence for Byzantine Craftsmanship Outside the Byzantine Empire (6th to 9th Centuries AD), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Welt der Ideen, Welt der Dinge 1*, Mainz 2011, 213–234.

Vida 1992 – T. Vida, Zu einigen handgeformten frühawarischen Keramiktypen und ihre östlichen Beziehungen, *Awarenforschungen 1*, Wien 1992, 517–577.

Vida 1999 – T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I (6.–7. Jh.)*, Berlin – Budapest 1999.

Vida 2009 – T. Vida, Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th–7th Centuries AD in Pannonia, *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*, Mainz 2009, 233–259.

Vida 2015 – T. Vida, Zur Frage des gelben Tafelgeschirrs der frühmittelalterlichen Eliten im mittleren Donaunraum, “*Castellum, Civitas, Urbs*”. *Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa – Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe*, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2015, 313–327.

Vida 2016a – T. Vida, “They asked to Be Settled in Pannonia...” A Study on Integration and Acculturation – The Case of the Avars, *Between Byzantium and the Steppe: Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest 2016, 51–70.

Vida 2016b – T. Vida, Backglocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 67*, 2016, 361–422.

Vida 2016c – T. Vida, *Late Antique Metal Vessels in the Carpathian Basin. Luxury and Power in the Early Middle Ages*, Budapest 2016.

Vida 2018a – T. Vida, *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6–7. században*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest 2018.

Vida 2018b – T. Vida, To the Inner Asian Roots of the Avars, *Studia mediaevalia Europaea et orientalia : miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*, București 2018, 29–45.

Vinski 1956 – Z. Vinski, Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XI*, 1956, 63–95.

Vinski 1958 – Z. Vinski, O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, *Opuscula Archaeologica III*, Zagreb 1958.

Vogt 2006 – M. Vogt, *Spangenhelme – Baldenheim und verwandte Typen*, Mainz 2006.

Gáll 2014 – E. Gáll, The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of ‘Avarisation’ of Transylvanian Basin (6th–7th centuries), *Archäologische Beiträge Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca 2014, 295–323.

Gáll 2017 – E. Gáll, *At the Periphery of the Avar Core Region. 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Perica – Nădlac Motorway Rescue Excavations)*, Paris – Budapest 2017.

Gáll, Romát 2016 – E. Gáll, S. Romát, The Current State of Archaeological Research on the Avar Period in the Banat. Observations on the Changes in the Avar Settlement Territory in this Region and on Some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena, *Zwischen Byzanz und der Steppe, Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag – Between Byzantium and the Steppe, Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest 2016, 433–468.

Garam 1995 – É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, Budapest 1995.

Garam 2001 – É. Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, Budapest 2001.

Garam 2002 – É. Garam, Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern, *Communicationes Archaeologicae Hungariae 2002*, 153–176.

Garam et al. 1975 – É. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar Finds in the Hungarian National Museum*, Budapest 1975.

Geary 2007 – P. Geary, *Mit o nacijama. Srednjovekovno poreklo Evrope*, Novi Sad 2007.

Gulyás 2018 – B. Gulyás, A szegvár-sápoldali I. sír keleti kapcsolatai az újabb orosz és ukrán kutatás fényében, *Archaeologiai Értesítő 143*, 2018, 105–115.

Davidson 1937 – G. R. Davidson, The Avar Invasion of Corinth, *Hesperia VI/2*, 1937, 227–240.

Daim 1987 – F. Daim, *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ, Band 1*, Wien 1987.

Daim 2000a – F. Daim, “Byzantinische” Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts, *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt, Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*, Innsbruck 2000, 77–204.

- Daim 2000b** – F. Daim, Keszthely-Fenekpuszta, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 16, 2000, 468–474.
- Daim 2001** – F. Daim, Byzantine Belts and Avar Birds – Diplomacy, Trade and Cultural Transfer in the Eight Century, *The Transformation of Frontiers: From Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden – Boston – Köln 2001, 143–188.
- Daim 2003** – F. Daim, Avars and Avar Archaeology, an introduction, *Regna and Gentes – The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003, 463–570.
- Daim 2010** – F. Daim, Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts, *Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery*, London 2010, 61–71.
- Daim et al. 2010** – F. Daim, J. Chamero, S. Greiff, S. Patscher, P. Stadler, B. Tobias, Kaiser, Vögel, Rankenwerk – byzantinischer Gürteldekoration des 8. Jahrhunderts und ein Neufund aus Südungarn, *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Peripherie und Nachbarschaft, Teil 3*, Mainz 2010, 277–330.
- Demo 2014** – Ž. Demo, *Zlato & srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Zagreb 2014.
- Dimitrijević 1966** – D. Dimitrijević, Der Fund von Zemun Polje im Lichte der spätaurenenzeitlichen Problematik, *Archaeologia Jugoslavica VII*, 1966, 53–76.
- Димитријевић 1993** – Д. Димитријевић, Критике и прикази: Csánad Bálint, Südungarn im 10. Jahrhundert, *Studia Archaeologica XI*, Acad. Scient. Hung. (Akadémiai Kiadó), Budapest 1991, *Старинар XLII/1991*, 1993, 208–217.
- Dobos 2013** – A. Dobos, Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről, *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséről VI–VII (XVI–XVII)/2011–2012*, 2013, 93–118.
- Drauschke 2010** – J. Drauschke, Byzantine Jewellery? Amethyst Beads in East and West during the Early Byzantine Period, *Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery*, London 2010, 50–60.
- Zábojník 1991** – J. Zábojník, Seriation von Gürtelbeschlagarraturen aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats), *K problematike osídlenia Stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*, Nitra 1991, 219–323.
- Zábojník 2000** – J. Zábojník, Zur Problematik der “byzantinischen” Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei, *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*, Innsbruck 2000, 327–364.
- Ivanišević 2011** – V. Ivanišević, Caričin Grad – The Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town, *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Schauplätze, Teil 2.2*, Mainz 2011, 747–775.
- Ivanišević 2020** – V. Ivanišević, New Finds of “Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum, *The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Hommage to Marko Popović*, Belgrade 2020, forthcoming.
- Ivanišević, Bugarski 2008** – V. Ivanišević, I. Bugarski, Western Banat during the Great Migration Period, *The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, Lublin 2008, 39–61.
- Jarak 2016** – M. Jarak, Arheološko-kulturna određenja u interpretaciji ranosrednjovjekovnih grobnih nalaza iz Čadavice i Požeškog Brestovca, *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske. Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014*, Zagreb 2016, 7–21.
- Kazanski 2013** – M. Kazanski, The land of the Antes according to Jordanes and Procopius, *The steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, Iași 2013, 35–42.
- Kardaras 2019** – G. Kardaras, *Byzantium and the Avars, 6th–9th c. AD. Political, diplomatic and cultural relations*, Leiden – Boston 2019.
- Katić, Kapetanić 2019** – M. Katić, N. Kapetanić, Proizvodnja ptičolikih fibula na kasnoantičkoj utvrdi Sokol u Konavlima, *Starohrvatska prosvjeta* 46, 2019, 7–21.
- Kiss 1977** – A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya*, Budapest 1977.
- Kiss 1996** – A. Kiss, *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*, Innsbruck 1996.
- Kiss 1998** – A. Kiss, The Treasure of the Byzantine Gold Belt from the Sirmium Region, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 50, 251–258.
- Kiss 2001** – A. Kiss, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. Teil I, II*, Budapest 2001.
- Kiss 2014** – A. P. Kiss, Gepiden im heutigen Bulgarien? *Studia Hungaro- Bulgarica III*, Sumen – Szeged 2014, 19–34.
- Ковачевић 1965** – Ј. Ковачевић, Авари и злато, *Старинар XIII–XIV/1962–1963*, 1965, 125–135.
- Ковачевић 1966** – Ј. Ковачевић, Авари на Јадрану, *Материјали III. Симпозијум Праисторијске и Средњејевковне секције Археолошког друштва Југославије, Нови Сад 1965*, Београд 1966, 53–81.
- Ковачевић 1977** – Ј. Ковачевић, *Аварски каџанаџи*, Београд 1977.
- Lakatos 2001** – A. Lakatos, Închizătoare de geantă din bronz în mediul avar (sec. VI–VII p. Chr.), *Ephemeris Napocensis XI*, 2001, 145–163.
- Lindner 1981** – R. P. Lindner, Nomadism, Horses and Huns, *Past and Present* 92, 1981, 3–19.
- López Quiroga et al. 2017** – J. López Quiroga, M. Kazanski, V. Ivanišević (eds), *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe: Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches*, Oxford 2017.
- Madgearu 2003** – A. Madgearu, A Buckle of Pápa Type found in the Early Byzantine Fortress Halmyris (Murighiol, Tulcea County), *Peuce XV*, 2003, 169–176.
- Марковић et al. 2019** – Н. Марковић, А. Е. Роетер, Ј. Ц. Бирк, Биоархеолошка истраживања свакодневног живота у Царичином граду (Justiniana Prima), *Лесковачки зборник LIX*, 2019, 21–44.
- Милинковић 2004** – М. Милинковић, Археологија моде као археологија идентитета – неколико примера, *Ниш и Византија*

ja, *gruپی научني skuyi, Niši, 3–5. јун 2003, Зборник рагова II, Ниш 2004, 185–196.*

Милинковић 2015 – М. Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд 2015.

Милошевић 1990 – Д. Милошевић, *Накиси од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд 1990.

Milošević 2018 – А. Milošević (ur.), *Istočni Jadran i Bizant*, Split 2018.

Minić 1982 – D. Minić, The Grave Inventory from Stejanovci near Sremska Mitrovica, *Sirmium IV*, Beograd 1982, 43–48.

Mirković 2008 – M. Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka (drugo izdanje)*, Sremska Mitrovica 2008.

Morrisson et al. 2006 – C. Morisson, V. Popović †, V. Ivanišević, *Les Trésors monétaire byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713)*, Paris 2006.

Müller 1989 – R. Müller, Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989, 141–164.

McCormick 2001 – M. McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, A.D. 300–900*, Cambridge 2001.

Nikolajević 1973 – I. Nikolajević, The Redemption of Captives in Dalmatia in the 6th and 7th century, *Balkanoslavica* 2, 1973, 73–79.

Ormándy 1995 – J. Ormándy, Granulációs díszítés Avar kori tárgyakon: Gúla – és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók, *A Móra Ferenc Múzeum Evkönyve Studia Archaeologica* I, 1995, 151–181.

Perner 2005 – G. U. Perner, *Chorologie: Erkenntniswege und Erkenntnisgrenzen in der Archäologie*, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2005.

Petković et al. 2016 – S. Petković, I. Bugarski, N. Miladinović-Radmilović, A non-wandering soldier's grave? The seventh-century burial in Davidovac (southern Serbia), *GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau – Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.–7.11.2015*, Remshalden 2016, 247–272.

Petrova 2006 – V. Petrova, The Early Medieval yellow pottery from Pliska, Bulgaria: the question of its provenance and the problem of its origin, *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Berlin – New York 2006, 315–340.

Поповић 1986 – В. Поповић, Куврат, Кувер и Аспарух, *Старинар XXXVII*, 1986, 103–133.

Поповић 1988 – В. Поповић, Албанија у касној антици, Илири и Албанци. *Серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године*, Београд 1988, 201–250.

Поповић 1997 – И. Поповић, *Златни аварски појас из околине Сирмијума*, Београд 1997.

Pohl 2018 – W. Pohl, *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*, Ithaca – London 2018.

Prigent 2008 – V. Prigent, Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe–IXe siècle), *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age* 120/2, 2008, 393–417.

Ранисављевић 2007 – А. Ранисављевић, *Раносредњовековна некропола код Мокрина*, Београд 2007.

Rácz 2012 – Zs. Rácz, Emberalakos kistárgyak az avar korból, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 409–436.

Rácz 2014 – Zs. Rácz, *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit*, Mainz 2014.

Рашев 2007 – Р. Рашев, *Прабългарите през V–VII век (четвърто допълнено издание)*, Велико Търново 2007.

Рашковић 2016 – Д. Рашковић, Низинска античка насеља и висинска рановизантијска налазишта у окружју Алексинца и Соко Бање, *Караџић* 8, 2016, 21–48.

Samu 2019 – Bálint Csanád: The Avars, Byzantium and Italy. A Study in Chorology and Cultural History, *Magyar Régészet* 8/3, 2019, 44–49, <https://doi.org/10.36245/mr.2019.3.6>.

Samu, Daim 2018 – L. Samu, F. Daim, Die Pseudoschnallen in der Awarenzeit und ihre Transformation, *Antaeus* 35–36/2017–2018, 2018, 205–241.

Szenthe 2012 – G. Szenthe, Meister und ihre Kunden. Herstellung und Verbreitung gegossener Bronzegegenstände im späta-warenzeitlichen Karpatenbecken, *Archaeologiai Értesítő* 137, 2012, 57–75.

Szenthe 2016 – G. Szenthe, Crisis or Innovation? A Technology-Inspired Narrative of Social Dynamics in the Carpathian Basin during the Eighth Century, *Zwischen Byzanz und der Steppe, Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag – Between Byzantium and the Steppe, Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest 2016, 351–370.

Szücsi 2012 – F. Szücsi, A kora és közép avar kori balták és fokokok, *Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fialat Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*, Budapest – Szigetalom, 2010. október 28–30, Budapest 2012, 121–137.

Slivenska 2004 – Z. Slivenska, The Sickles in Graves during the Period of Early Middle Ages from the Territory of Slovakia, *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 8, 2004, 7–11.

Somogyi 1997 – P. Somogyi, *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*, Innsbruck 1997.

Sós, Salamon 1995 – Á. Cs. Sós, Á. Salamon, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries A.D.) at Pókaszepetk*, Budapest 1995.

Stadler 2008 – P. Stadler, Avar chronology revisited, and the question of the ethnicity in the Avar qaganate, *The Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, 47–82.

Станилов 2006 – С. Станилов, *Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век)*, София 2006.

- Stanciu 2013** – I. Stanciu, The Problem of the Earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania (Transylvania and the North-West Vicinity), *Slovenská archeológia* LXI/2, 2013, 323–370.
- Schulze-Dörrlamm 2002** – M. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil 1. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts*, Mainz 2002.
- Schulze-Dörrlamm 2009** – M. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil 2. Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts*, Mainz 2009.
- Tobias 2001** – B. Tobias, Die awarenzeitlichen Sieblöffel im Karpatenbecken, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2001, 161–182.
- Tobias 2011** – B. Tobias, Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében, *A Móra Ferenc Múzeum Evkönyve Studia Archaeologica* XII, 2011, 277–312.
- Tomka 1986** – P. Tomka, Archäologische Studien zur Ethnographie der awarenzeitlichen Völker, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 116, 1986, 155–168.
- Uenze 1966** – S. Uenze, Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh., *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 31, 142–181.
- Fancsalszky 2007** – G. Fancsalszky, *Állat- és emberábrázolás a késő avar kori öntött bronz övvereteken*, Budapest 2007.
- Хаџмаш 1957** – К. Хаџмаш, Археолошки налаз из Србобрана, *Раг војвођанских музеја* 6, 1957, 236–239.
- Haldon 2003** – J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century, The transformation of a culture. Revised edition*, Cambridge – New York – Melbourne 2003.
- Hayashi 2000** – T. Hayashi, East-West Exchanges as seen through the Dissemination of the Griffin Motif, *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert*, Budapest – Napoli – Roma 2000, 253–265.
- Heinrich-Tamáška 2016** – O. Heinrich-Tamáška, Byzantine goldsmithing in Avaria? Exchange and transfer at the edge of the Empire during the seventh century AD, *GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau – Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Ruma, 4.–7.11.2015*, Remshalden 2016, 273–290.
- Heinrich-Tamáška, Voß 2018** – O. Heinrich-Tamáška, H.-U. Voß, Goldene Pseudoschnallengürtel in der Avaria (7. Jh. n. Chr.): Studien zur Konstruktion, zu Herstellungs- und Verzierungstechniken sowie zum Material, *Über den Glanz des Goldes und die Polychromie, Technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten. Akten des 2. und 3. Workshops des Netzwerks Archäologisch -Historisches Metallhandwerk in Frankfurt am Main, 24.–27.10.2013, und in Berlin, 11.–12.05.2017*, Bonn 2018, 125–175.
- Heinrich-Tamáška, Schweissing 2011** – O. Heinrich-Tamáška, M. M. Schweissing, Strontiumisotopen- und Radiokarbonuntersuchungen am anthropologischen Fundmaterial von Keszthely-Fenekpuszta: ihr Aussagepotenzial zur Fragen der Migration und Chronologie, *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2011, 457–474.
- Heinrich-Tamáška, Syrbe 2016** – O. Heinrich-Tamáška, D. Syrbe, „GrenzÜbergänge“ zwischen 300 und 800 n. Chr. Einführende Betrachtungen zu den globalen und lokalen Verflechtungen des Mitteldonauraumes, *GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau – Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Ruma, 4.–7.11.2015*, Remshalden 2016, 11–39.
- Horedt 1975** – K. Horedt, The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in Transylvania, *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations*, București 1975, 111–122.
- Cosma 2018** – C. Cosma, *Graves of Avar military chiefs in Transylvania – Morminte de șefi militari avari din Transilvania*, Cluj-Napoca 2018.
- Csiky 2015** – G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*, Leiden – Boston 2015.
- Csiky, Magyar-Hárshegyi 2015** – G. Csiky, P. Magyar-Hárshegyi, Wine for the Avar elite? Amphorae from Avar period burials in the Carpathian Basin, *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas. Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (7th Century BC – 10th Century AD), Belgrade, 17–21 September 2013*, Oxford 2015, 175–182.
- Csuthy 2012** – A. Csuthy, A késő avar kori füles lószerszámveretek, *Hadak Útján XX. Népvándorlaskor Fialat Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest – Szigethalom, 2010. október 28–30 – Assembly of Young Scholars on the Migration Period XX, Budapest – Szigethalom, 28th–30th October 2010*, Budapest 2012, 163–186.
- Csuthy 2013** – A. Csuthy, Az avar kori rojtos végű lószerszámveretek kiértékeléséhez, *Iuxta Danubium* 15, 2013, 109–119.
- Curta 2001a** – F. Curta, Reviews: Vida, T.: Die Awarzeitliche Keramik I (6.–7. Jh.), Berlin – Budapest 1999 & Brather, S.: Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit. Bonn 1996, *Archaeologia Bulgarica* V/2, 2001, 93–98.
- Curta 2001b** – F. Curta, The Prague type: a critical approach to pottery classification, *Archaeologia Bulgarica* V/1, 2001, 73–106.
- Curta 2007** – F. Curta, Some remarks on ethnicity in medieval archaeology, *Early Medieval Europe* 15/2, 2007, 159–185.